

UNIVERZITET SINGIDUNUM
DEPARTMAN ZA POSLEDIPLOMSKE STUDIJE
Master studije

Master rad

OSNOVE RAZVOJA TURIZMA OPŠTINE
ARANĐELOVAC

Mentor:
Prof. dr Jovan Popesku

Student:
Nemanja Matić 405175 / 2011

Beograd, 2012. godine

Sadržaj:

U V O D.....	4
1. AKTUELNA KRETANJA NA SVETSKOM, EVROPSKOM I TRŽIŠTU SRBIJE ...	8
1.1. Turističko tržište u svetu i Evropi.....	8
1.2. Turističko tržište Srbije.....	12
2. OPŠTINA ARANĐELOVAC KAO TURISTIČKA DESTINACIJA	17
2.1. Definicija i osnovni elementi turističke destinacije	17
2.2. Osnovni podaci o opštini Aranđelovac	18
2.3. Turistički resursi i atrakcije opštine Aranđelovac	19
2.3.1. Bukovička banja.....	19
2.3.2. Planina Bukulja.....	20
2.3.3. Jezero Garaši	21
2.3.4. Risovačka pećina	22
2.3.5. Selo Orašac	23
2.3.6. Smotra umetnosti "Mermer i zvuci"	24
2.3.7. Narodni muzej Aranđelovac	26
2.3.8. „Galerija 99”	28
2.3.9. Crkve i spomenici	28
2.4. Dostupnost turističke destinacije	29
2.5. Osnovni davaoci turističkih usluga.....	31
2.5.1. Hotel „Izvor”	31
2.5.2. Hotel „Šumadija”	33
2.5.3. Hotel “Staro zdanje”	35
2.5.4. Specijalna bolnica za rehabilitaciju „Bukovička Banja“	36
2.5.5. Hotel „Kruna”	37
2.5.6. Dečje odmaralište "Bukulja".....	37
2.5.7. Etno apartmani na Bukulji	38
2.5.8. Ostali davaoci usluga	40
2.5.9. Restoranstvo u opštini Aranđelovac	42
2.5.10. Vinski turizam opštine Aranđelovac.....	42
2.5.11. Turističke agencije u opštini Aranđelovac.....	43
2.5.12. Turistička organizacija Aranđelovac	44

2.6. Situaciona analiza turizma opštine Arandelovac	46
2.6.1. Analiza makrookruženja	47
2.6.2. Analiza tržišnih trendova	51
2.6.3. Analiza konkurencije	55
2.6.3.1. Vrnjačka Banja.....	56
2.6.3.2. Mataruška Banja	58
2.6.3.3. Niška Banja.....	60
2.6.3.4. Sokobanja.....	62
2.6.3.5. SWOT analiza.....	63
2.6.3.6. Analiza institucionalnih uslova upravljanja.....	66
3. MOGUĆNOSTI ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA I KORIŠĆENJA OBNOVLJIVIH IZVORA ENERGIJE U OPŠTINI ARANDELOVAC	68
3.1. Aktiviranost turističkih resursa	69
3.2. Ključni problemi uređenja turističke destinacije	72
3.3. Mogućnost korišćenja obnovljivih izvora energije u opštini Arandelovac	75
3.3.1. Korišćenje OIE u Evropskoj uniji i Srbiji.....	75
3.3.2. Mogućnosti korišćenja obnovljive energije u opštini Arandelovac.....	79
3.3.2.1. Energija sunca	79
3.3.2.2. Energija vetra	81
3.3.2.3. Hidroenergija (malehidroelektrane).....	83
3.3.2.4. Energija biomase.....	84
3.3.2.5. Geotermalni izvori	86
3.4. Mogućnosti i prioriteti održivog razvoja turizma opštine Arandelovac	88
4. POLJOPRIVREDA KAO FAKTOR RAZVOJA TURIZMA OPŠTINE ARANDELOVAC	93
4.1. Poljoprivreda kao faktor razvoja turizma	93
4.2. Poljoprivreda kao faktor razvoja turizma opštine Arandelovac	97
ZAKLJUČAK.....	106
Literatura.....	110

U V O D

Turizam je kompleksna i po mnogo čemu specifična delatnost u odnosu na ostale delove privrede. Ta specifičnost se ogleda, pre svega, u izrazitoj heterogenosti njene strukture (turističko tržište čine hoteli, moteli, restorani, turističke agencije, sredstva transporta, prodavnice suvenira itd), u elastičnosti tražnje i neelastičnosti ponude, zatim u sezonskom karakteru poslovanja, učešću većeg broja privrednih i neprivrednih delatnosti u podmirivanju potreba turista, nemogućnosti skladištenja usluga koje se pružaju turistima, kao i u činjenici da turizam ipak predstavlja neproizvodnu delatnost i kao takav ne učestvuje u stvaranju društvenog proizvoda, ali utiče na platni bilans (zbog deviznog priliva koji donosi).

Nećemo reći ništa novo ako konstatujemo da Srbija raspolaže značajnim turističkim resursima koje, s obzirom na trenutnu poziciju naše zemlje na turističkom tržištu Evrope, nije tržišno valorizovala. Kada to kažemo mislimo pre svega na povoljne klimatske uslove, bogatstvo flore i faune, značajno kulturno-istorijsko nasleđe, jedinstvenu gastronomiju, različite događaje, itd. Kraće rečeno, naša zemlja poseduje i prirodne i izgrađene i kulturne atrakcije. S obzirom na njegov društveni, politički i naročito ekonomski značaj, nema sumnje da bi razvoj turizma podstakao i razvoj mnogih delatnosti koje su pod njegovim direktnim (hotelijerstvo, restoranstvo, transport...) ili indirektnim uticajem (poljoprivreda, građevinarstvo, trgovina, industrija hrane i pića...). Samim tim, bolje iskorišćenje turističkih potencijala vodilo bi i povećanju društvenog proizvoda, zaposlenosti, ravnomernijem regionalnom razvoju, većem nivou investicionih aktivnosti, smanjenju spoljnotrgovinskog deficita ili boljoj poziciji u spoljnotrgovinskom bilansu.

Jedna od turističkih destinacija koja bi mogla značajno da doprinese razvoju turizma Srbije je i Arandjelovac. Kao opština u Šumadijiskom okrugu, sa svim svojim prirodnim lepotama, postojećom turističkom suprastrukturuom (hoteli, moteli, restorani, parkovi, istorijske znamenitosti...), sa Bukovačkom Banjom kao centralnim elementom turističke ponude, sa izvorištima mineralne vode, razvijenom poljoprivredom, Arandjelovac, smešten podno Bukulje i Venčaca, već je zauzimao značajnu poziciju na turističkoj mapi Srbije. Možda bi prvi cilj i trebalo da bude dostizanje nivoa iz zlatnog perioda osamdesetih godina XX veka kada je zabeležen najveći broj turista i noćenja u

Arandelovcu. Danas to deluje kao teško dostižno, naročito ako imamo u vidu proteklih nekoliko godina ekonomske krize, kao i uticaj nekih faktora vanekonomske prirode kao što je politička nestabilnost. O svemu tome detaljnije će biti reči u ovom radu, ali ovde želimo da napomenemo da Arandelovac pamti i bolje dane, kada govorimo o turizmu, i nije tako davno bilo kada je cela ova opština vrvela od turista i kada je učešće prihoda od turizma bilo mnogo veće nego danas. Da ne govorimo da bi dodatnim investicijama i adekvatnim upravljanjem ovom turističkom destinacijom mogli da se ostvare i bolji rezultati nego što je to ikada bilo. Naravno, to bi podrazumevalo saradnju svih činilaca koji utiču na turističku delatnost u Arandelovcu, ali i šire. Strategiju razvoja turizma treba uskladiti i sa stakeholderima na nivou Šumadijskog okruga, ali i Republike Srbije, kako bi se ostvarilo maksimalno zadovoljenje potreba turista, s jedne strane, i kako bi lokalna zajednica, region, pa i cela država od toga imali najveću moguću korist.

Prilikom različitih statističkih istraživanja, Arandelovac se svrstava u kategoriju banja, ali treba napomenuti da banjski, *welness* i zdravstveni turizam nije jedino što ova opština može da ponudi potencijalnim turistima. Svoju šansu za poboljšanje turističke ponude opština Arandelovac može da traži i u razvoju kongresnog turizma, gastronomskog i vinskog turizma, seoskog turizma, zatim organizaciji različitih vrsta izleta, sportsko-rekreativnog, lovnog i ribolovnog turizma.

Tema rada

Tema ovog rada je analiza turističkih potencijala opštine Arandelovac i mogućnosti razvoja turizma s posebnim osvrtom na održivost. Naravno, da bi se uopšte napravila strategija za dalji razvoj turizma u opštini Arandelovac potrebno je izvršiti analizu postojećeg stanja i napraviti kvalitetnu osnovu za donosiocima odluka kojima će na osnovu toga biti lakše da odluče o smeru aktivnosti koje treba preduzeti.

Predmet istraživanja

Predmet istraživanja će biti položaj opštine Arandelovac na turističkoj mapi Srbije i regiona, turistička ponuda kojom raspolaže, osnovni davaoci turističkih usluga i situaciona analiza ove opštine kao turističke destinacije, problemi u razvoju turizma sa kojima se susreće opština Arandelovac, mogućnosti korišćenja obnovljivih izvora

energije, kao i mogućnosti i prioriteti održivog razvoja turizma i iskorišćenja poljoprivrede kao faktora razvoja turizma.

Cilj istraživanja

Cilj istraživanja je da se utvrde svi faktori koji pozitivno i negativno utiču na razvoj turizma u opštini Arandelovac (kao osnov za strategijsko upravljanje turističkom destinacijom) i da se na osnovu njih utvrdi pravac delovanja radi potpunijeg korišćenja postojećih resursa i unapređenja turističke delatnosti u tom delu Srbije.

Hipoteza

Hipoteza je da opština Arandelovac raspolaže značajnim turističkim potencijalima na osnovu kojih bi mogla da igra značajniju ulogu na turističkom tržištu Srbije i regiona. Pomoćna hipoteza je da opština Arandelovac raspolaže mogućnostima za održivi razvoj turizma i da bi na osnovu toga mogla da poveća sopstvenu atraktivnost kao turistička destinacija i nivo zadovoljenja usluga potencijalnih turista, ali i lokalnog stanovništva. Druga pomoćna hipoteza je da poljoprivreda opštine Arandelovac može da bude značajan faktor razvoja turizma ove opštine.

Struktura rada

Kada govorimo o strukturi rada, možemo reći da se on sastoji iz četiri dela. U prvom delu ćemo se osvrnuti na trenutno stanje turizma u svetu, Evropi i Srbiji da bismo dali odgovor na pitanje kakva su kretanja na ovim turističkim tržištima i kako bismo bolje sagledali kontekst u kome opština Arandelovac kao turistička destinacija funkcioniše. U drugom delu daćemo pregled turističke ponude i davalaca usluga u turizmu na teritoriji opštine Arandelovac, situacionu analizu (koja obuhvata PEST, SWOT, analizu konkurencije, tržišnih trendova i analizu institucionalnih uslova upravljanja) koja će nam dati odgovor kakvo je trenutno stanje što se tiče turističke delatnosti u ovoj opštini, na osnovu čega ćemo moći da izvučemo zaključke sa kakvim turističkim resursima raspolaže opština Arandelovac i da li je moguće unaprediti turističku delatnost u ovom

delu Srbije. U trećem delu biće izvršena analiza mogućnosti održivog razvoja turizma i korišćenja obnovljivih izvora energije u arandelovačkoj opštini. Konačno, u četvrtom delu će biti reči o poljoprivredi kao faktoru razvoja turizma ove opštine.

Metodologija

Što se tiče metodologije koja će biti korišćena u izradi ovog rada, možemo reći da predmet i cilj istraživanja nameću potrebu da osnovni metod bude **dijalektika** s obzirom na to da je turizam, kao što smo napomenuli, delatnost koju odlikuje heterogena struktura. Nijedna pojava ne nastaje sama od sebe i logično je da tako i na turizam kao delatnost utiče veliki broj faktora koji su međusobno povezani i uslovljeni. Takođe će biti primenjena **analiza** i **sinteza** kao sredstva verifikacije postavljene hipoteze. Od opštenaučnih metoda biće primenjeni **statistička** i **komparativna** metoda, jer će se vršiti različita statistička istraživanja i poređenja dobijenih podataka. U samom procesu prikupljanja podataka koristili smo **sekundarne izvore** kao što su knjige, internet sajtovi, razne publikacije i časopisi, brošure, i nakon toga će biti izvršena **analiza sadržaja dokumenata**. Prema klasifikaciji istraživanja po naučnim ciljevima, ovaj rad je **deskriptivan**, jer će se izvršiti opis pojava, procesa i odnosa koji karakterišu opštinu Arandelovac kao turističku destinaciju.

1. AKTUELNA KRETANJA NA SVETSKOM, EVROPSKOM I TRŽIŠTU SRBIJE

1.1. Turističko tržište u svetu i Evropi

Da bismo na adekvatan način sagledali stanje i mogućnosti razvoja turizma u opštini Aranđelovac, potrebno je prvo razmotriti situaciju na svetskom, evropskom i tržištu Srbije. Jedino ako imamo punu sliku i jasan kontekst funkcionisanja turističke delatnosti u svetu i Evropi možemo da shvatimo i na pravi način ocenimo kretanja u ovoj oblasti u Srbiji i opštini Aranđelovac. U današnje vreme, kada svet postaje „globalno selo“, zahvaljujući dostignutom nivou proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, jasno je da se nijedna pojava, proces ili odnos ne mogu posmatrati izolovano. To se naročito odnosi na turizam, gde je heterogenost strukture i uticaj okruženja naročito izražen.

U poslednjih nekoliko godina svet se suočava sa najvećom ekonomskom krizom od II svetskog rata, a da situacija bude još gora, mnogi vanekonomske faktori su doprineli da situacija postane još teža. Tu pre svega mislimo na epidemiju SARS-a iz 2002./2003. godine, pa razorni cunami u Indijskom okeanu iz 2004. godine, koji je pogodio obale od Indonezije, preko Indije sve do obala istočnoafričkih zemalja, a u kome je stradalo oko 275. 000 ljudi, zatim pandemija gripa (H1N1) koja je pogodila čitav svet 2009. godine i odnela više od 18.000 života, sve do zemljotresa i cunamija koji je pogodio Japan u martu 2011. godine i koji je odneo preko 15.000 života (preko 3000 ljudi vode se kao nestali), a koji je za posledicu imao i havariju u nuklearnoj elektrani Fukušima, koja je usled teškog oštećenja dovela do kontaminacije i jedne od najvećih ekoloških katastrofa u istoriji čovečanstva.

Kao što možemo videti, predispozicije za razvoj turizma nisu bile baš dobre i to se upravo vidi na grafikonu br. 1 – da je 2003. godine zabeležen pad od -1,6 %, što se pripisuje epidemiji SARS-a, da potom sledi nagli oporavak i da je već u 2004. zabeležen rast od čitavih 10,3 %, da onda sledi relativno stabilan rast narednih nekoliko godina, da bi već 2008. bila zabeležena opadajuća stopa od 2,1%, te da nakon toga sledi godina krize 2009. i nagli pad od - 3,8 %¹. Podaci koje je dala Svetska turistička organizacija govore da je turizam jedna od retkih privrednih grana koja je ipak zabeležila rast u 2010. i 2011. kako na nivou Evrope tako i čitavog sveta:

¹ UNWTO World Tourism barometer – Volume 10 – january 2012. str. 1

Grafikon 1. Dolasci turista u svetu od 1996. – 2011. sa projekcijom za 2012.

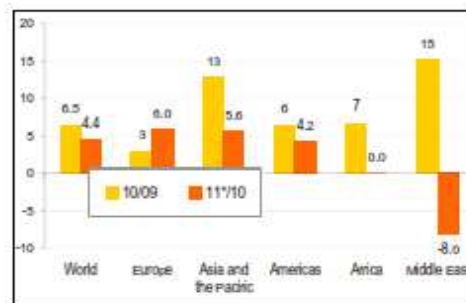
Izvor: UNWTO World Tourism Barometer – Volume 10 – january 2012. str. 1

Grafikon 2. Broj turista u svetu od 1995 – 2011.

Izvor: UNWTO World Tourism Barometer
– Volume 10 – january 2012. str. 1

Grafikon 3. Rast turizma po regionima u 2010. i 2011.

Izvor: UNWTO World Tourism Barometer
– Volume 10 – january 2012. str. 3

Svetska turistička organizacija objavila je podatke da je 2011. godine dostignut broj od 980 miliona turista (grafikon 2.) što je više u odnosu na 2010. kada je bilo 939 miliona turista, a da je ostvaren rast turističke delatnosti u svetu iznosio čak 4,4% za 2011. i 6,5% za 2010. (grafikon 3.), što je prilično neočekivano i premašilo je projekcije stručnjaka, naročito ako imamo u vidu da je 2009. godine zabeležen pad od 3,8 % (882 miliona turista, što je manje čak i u odnosu na 2007. godinu, kada je zabeleženo 898 miliona turista). Na grafikonu br. 3 možemo videti da su 2010. najveći rast ostvarili Srednji istok, Azija i Pacifik, ali se takođe vidi da je u 2011. godini zabeležen nagli pad Srednjeg istoka i stagnacija na afričkom kontinentu, što je sasvim logično, ako znamo kakve su se sve krupne političke promene odigrale u tom periodu. Takođe na grafikonu 3. vidimo da je evropski kontinent zabeležio rast od 3% u 2010. godini i oko 6% u 2011,

što je više od svetskog proseka koji iznosi 4%, i to se pripisuje upravo činjenici da su se mnogi turisti odlučili za destinacije u Evropi zbog političke nestabilnosti i nemira u severnoj Africi i Srednjem istoku.² Možemo zaključiti da se turizam oporavlja, a neka predviđanja koja je dala UNWTO govore da bi već u 2012. mogla biti premašena magična cifra od milijardu turista godišnje.

Već smo spomenuli delimično stanje u Evropi u pogledu turizma i objasnili smo kakav je rezultat zabeležen u 2010. i 2011. Treba napomenuti da ni Evropu nije zaobišao talas ekonomske krize i da je to naročito bilo izraženo 2009. godine.

Tabela 1. Turistički dolasci i prihod od turizma u Evropi u periodu 2005. – 2010.

Godina	Dolasci	%	Prihod	% promene
	u milionima	promena	u milijardama evra	prihoda
2005	439.4	4,4	280.5	5,3
2006	461.6	5,1	301.0	7,3
2007	482.9	4,6	317.1	5,3
2008	485.2	0,5	320.7	1,1
2009	461.5	-4,9	294.7	-8,1
2010	477.0	3,3	306.6	4,0

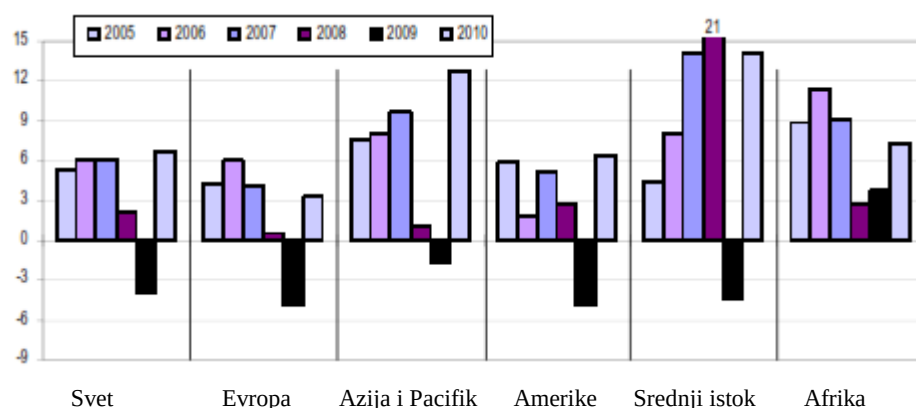
Izvor: European tourism insights 2009 –10, Evropska turistička komisija ETC, str. 7

Već je nagovešten loš rezultat 2008. godine, kada je zabeležen rast od svega 0,5% (drugim rečima, već tada smo imali stagnaciju), da bi u 2009. bio zabeležen pad od skoro 5% (što je bilo više nego svetski prosek od -3,8%). U tom periodu zabeleženo je 485,2 miliona dolazaka u 2008. odnosno 461,5 u 2009. godini (što je manje nego u 2007. i 2006.), ali, kao što smo već rekli, oporavak je usledio 2010. (u kojoj je zabeleženo 477 miliona dolazaka) i taj trend se dalje nastavlja.

Kada se vrši istraživanje turizma u svetu posebno je bitno staviti akcenat na kretanja u Evropi, jer od ukupnog broja turista evropske destinacije poseti više od 50 %. Taj procenat se smanjuje iz godine u godinu, ali nema sumnje da će Evropa, barem što se tiče turizma, još dugo imati vodeću ulogu i da će destinacije u Evropi još uvek biti najposećenije u odnosu na ostatak sveta.

² UNWTO World Tourism Barometer – Volume 10 – january 2012. str. 3

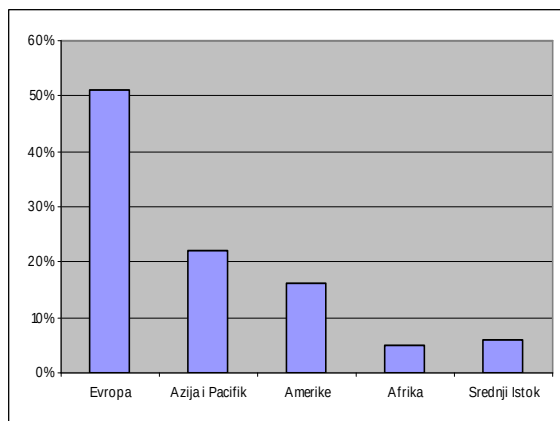
Grafikon 4. Rast (pad) broja turista u svetu po regionima (procentualna promena u odnosu na prethodnu godinu)

Izvor: European tourism insights 2009 –10, Evropska turistička komisija ETC, str. 6

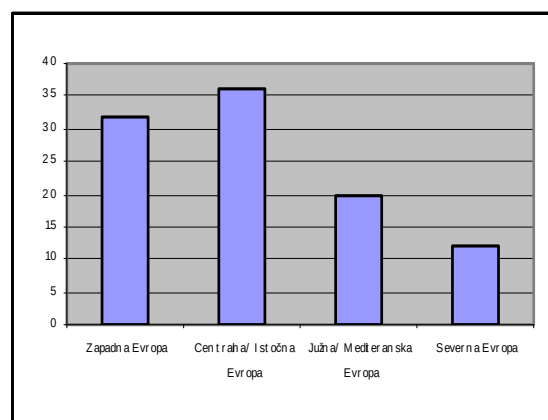
Na grafikonu br. 5. možemo primetiti da su Azija i Pacifik kao i Srednji istok beležili značajan rast pre ekonomske krize 2009, a takođe možemo primetiti da je njihov pad u kriznoj 2009. bio najmanji. Iz toga možemo izvesti zaključak da su to bili najbrže rastući turistički regioni pre krize i da kao takvi imaju najviše predispozicija za rast u budućnosti.

Grafikon 5. Turistički dolasci u svetu po regionima 2011.

Izvor: UNWTO World Tourism Barometer
– Volume 10 – january 2012. str. 3

Grafikon 6. Turistički dolasci u Evropi po regionima 2010.

Izvor: European tourism insights 2009 –10,
Evropska turistička komisija ETC, str. 9

Da bismo imali kompletnu sliku o turizmu u svetu i Evropi možemo pogledati još i grafikone 5. i 6. Oni pokazuju učešće u svetskom i evropskom turizmu po regionima. Na grafikonu br. 5 možemo videti da je u 2010. godini u svetu po broju dolazaka

neprikosnovena Evropa sa 51%, sledi region Azije i Pacifika sa 22%, pa Severna i Južna Amerika sa 16%, a na Afriku i Srednji istok otpada 5%, odnosno 6%. Na grafikonu br. 6. vidimo kakva su kretanja u Evropi bila što se tiče turističkih dolazaka u 2010. godini i prvo što možemo zaključiti je da su destinacije u regionu Centralne i Istočne Evrope bile najposećenije, jer na njih otpada čak 36%. Vrlo blizu toga je i region Zapadne Evrope koji je zabeležio 32%, pa Južna (mediteranska) Evropa sa 20%, a najmanje dolazaka beleži region Severne Evrope od svega 12%.

Iz svega do sada rečenog možemo da stvorimo jasniju sliku o turističkom tržištu u svetu i Evropi, što će nam biti od velike važnosti za nastavak istraživanja, jer se može očekivati da će svi faktori koji deluju na makro nivou, u većoj ili manjoj meri, uticati i na mikro nivo, tj. Republiku Srbiju i pojedinačne destinacije kao što je opština Arandelovac.

1.2. Turističko tržište Srbije

Nema sumnje da Srbija raspolaže značajnim turističkim potencijalom. Kad to kažemo pre svega mislimo na izvanrednu klimu (veliki broj sunčanih dana u godini), zatim geostrateški položaj – veze između istoka i zapada – pa bogatstvo rekama, termalnim izvorima i banjama, planinama, šumama, netaknutom prirodom, brojnim kulturno-istorijskim spomenicima, manastirima, crkvama itd. Možemo zaključiti da postoje potencijali za pre svega banjski, *wellnes* i zdravstveni turizam, ali i za planinski i seoski ili eko turizam, pa lovni i ribolovni turizam, religijski, gastronomski, vinski, kongresni, kulturni turizam, „turizam uplivisan okruženjem“³ itd.

Još prilikom izrade Strategije turizma Republike Srbije 2006. godine, u postavljenoj dijagnozi trenutnog stanja konstatovano je da Srbija nije iskoristila svoje turističke potencijale iz različitih razloga (zastareli objekti, zatvorenost tržišta, izostanak restrukturiranja, privatizacije i investicija, nedostatak koordinacije između ključnih stejkholdera u turizmu, nedostatak kvalitetnih kadrova iz oblasti turizma, neizgrađene putne infrastrukture, ali i turističke suprastrukture, itd.)⁴. Uz sve to ni ekonomska kriza, a ni mnogi drugi vanekonomski faktori, o kojima je u ovom radu već bilo reči, nisu zaobišli našu zemlju, što je dodatno umanjilo šanse za oporavak i razvoj turizma u Srbiji.

³ Bakić O., *Marketing u turizmu*, Univerzitet Singidunum, Beograd 2010. str 222.

⁴ Horwath consulting Zagreb, Ekonomski fakultet Beograd, Strategija turizma Republike Srbije, Ministarstvo trgovine, turizma i usluga, Beograd 2006. str. 5

U analizi koju je sprovedla Evropska turistička komisija za period od 2006. do 2010, Srbija se nalazi na poziciji 38 po broju dolazaka i procentualnij promeni u odnosu na prethodne godine, pa ako imamo u vidu da se ispitivanje vrši za 44 zemlje, možemo zaključiti da je to nezavidna pozicija⁵. Od bivših jugoslovenskih republika iza nas su samo BJR Makedonija i Bosna i Hercegovina. Koliko je Srbija inferiorna na turističkoj mapi Evrope može da nam pokaže i podatak da su vodeće zemlje po broju dolazaka (Francuska, Španija i Italija) zabeležile u 2009. godini od 67 do 120 puta veću posećenost od naše zemlje. Kada se analiziraju podaci Evropske turističke komisije o priходу od turizma, naša zemlja je opet na začelju liste. U toj analizi stoji da je Srbija sa skromnih 620 miliona evra prihoda od turizma u 2009. na 33. poziciji, ali i da su lošiji rezultat od nas zabeležili Bosna i Hercegovina, Makedonija, pa čak i Crna Gora, dok su daleko ispred nas npr. Poljska, Hrvatska, Mađarska, Češka, Slovačka, pa čak i Albanija. Ako se na taj podatak doda i činjenica da smo u 2010. zabeležili pad prihoda od -3,1% (što iznosi nešto manje od 605 miliona evra) onda je jasno da ima još mnogo prostora za napredak i iskorišćenje postojećih kapaciteta, ali i da je neophodna jača investiciona aktivnost u sektoru turizma⁶.

Da bismo imali kompletniju sliku o turizmu u Srbiji izvršićemo analizu statističkih podataka koji su dostupni u različitim publikacijama Republičkog zavoda za statistiku Srbije, a pre svega ćemo izvršiti analizu dolazaka u Srbiji u periodu od 2006. do 2011, kao i analizu hotelskih kapaciteta za poslednjih nekoliko godina.

Tabela 2. Turistički promet u Srbiji od 2006. do 2011.

Turistički promet Srbije 2006 - 2011.										
God.	Broj turista				Broj noćenja				Prosečan br. noćenja	
	domaći	strani	ukupno	indeksi	domaći	strani	ukupno	indeksi	domaći	strani
2006	1.537.646	468.846	2.006.488	100,0	5.577.310	1.015.312	6.592.622	100,0	3,6	2,2
2007	1.610.513	696.045	2.306.558	115,0	5.853.017	1.475.675	7.328.692	111,2	3,6	2,1
2008	1.619.672	646.494	2.266.166	112,9	5.935.219	1.398.887	7.334.106	111,2	3,7	2,2
2009	1.373.444	645.022	2.018.466	100,6	5.292.613	1.469.102	6.761.715	102,6	3,9	2,3
2010	1.317.916	682.681	2.000.597	99,7	4.961.359	1.452.156	6.413.515	97,3	3,8	2,1
2011	1.304.443	764.167	2.068.610	103,1	5.001.684	1.643.054	6.644.738	100,8	3,8	2,2

Izvor: Opštine u Srbiji 2007, 2008, 2009, 2010, 2011. (RZS)

⁵ European tourism insights 2009 –10, Evropska turistička komisija ETC, str. 25

⁶ European tourism insights 2009 –10, Evropska turistička komisija ETC, str. 27

Kao što možemo videti na osnovu ove tabele, broj turista je u početku beležio rast 2007. i 2008. godine (2007. godine 2.306.558 turista je posetilo Srbiju što je najveći broj za period koji mi posmatramo, indeks 115), ali je u 2009. i 2010. zabeležen pad, kako po broju dolazaka tako i po broju noćenja. To je i razumljivo s obzirom na to da su takvi ili slični trendovi bili i u Evropi i u svetu, a izazvani su, pre svega, svetskom ekonomskom krizom. Međutim, ono što je karakteristično za našu zemlju jeste da je kod nas negativan trend nastavljen i u 2010. godini, a u svetu i Evropi se u tom periodu beleže znaci oporavka turizma. Tek u 2011. godini i kod nas se beleži rast broja turista i noćenja, odnosno znaci izlaska iz krize turizma. Iz tabele br. 2. možemo takođe videti da je prosečan broj noćenja relativno konstantan, odnosno nema nekih većih promena ni u pozitivnom ni u negativnom smislu. Analizirajući indekse turističkog prometa Srbije možemo zaključiti da je, sem 2010. godine, uvek bilo više turista u odnosu na baznu 2006. godinu i da nekog značajnijeg pada broja turista u posmatranom periodu nije bilo.

Sada možemo pogledati i tabelu 9. koja pokazuje procentualno učešće pojedinih kategorija hotela u strukturi hotelskih kapaciteta u 2009, 2010. i 2011. u Srbiji.

Tabela 3. Procentualno učešće pojedinih kategorija hotela u strukturi hotelskih kapaciteta od 2009 do 2011.

Kategorija	2009	2010	2011	Broj hotela (2009)	Broj hotela (2010)	Broj hotela (2011)
5*	2,9	3,6	3.9	7	9	10
4*	14,9	18,0	18.5	36	45	48
3*	33,0	35,2	33.6	80	88	88
2*	37,6	33,2	34.3	91	83	88
1*	11,6	9,6	9.6	28	24	26
ukupno	100	100	100	242	249	260

Izvor: <http://www.turizam.merr.gov.rs/index.php/yy/statistika>, od ponedeljka 5. marta 2012. god.

Tabela 3. nam daje nekoliko indikativnih podataka. Iako vidimo da broj hotela u Srbiji raste u poslednje 3 godine, procenat koji otpada na hotele najviših kategorija je vrlo mali. U strukturi hotelskih kapaciteta dominiraju hoteli sa dve i tri zvezdice, a broj hotela najviše kategorije (sa 5 zvezdica), iako raste u poslednje 3 godine, ipak ima vrlo malo

tako da je Srbija u 2011. godini raspolagala sa samo 10 takvih objekata, što čini svega 3,9% od ukupnog broja hotela. Na osnovu ovih podataka možemo zaključiti zašto je u Strategiji za razvoj turizma navedeno da Republika Srbija ne raspolaže dovoljnim brojem hotela i da nije bilo neke veće investicione aktivnosti u toj grani privrede.

Tabela 4. Smeštajni kapaciteti u Srbiji od 2006. do 2010.

Smeštajni kapaciteti u Srbiji 2006. – 2010.		
God.	Sobe	Ležaji
2006	37145	88598
2007	45009	112708
2008	46349	116182
2009	45356	112815
2010	48041	119427

Izvor: Statistički godišnjak Srbije 2011.
Str. 326

Tabela 5. Broj zaposlenih u sektoru smeštaja i ishrane u Srbiji i procenat koji oni čine u odnosu na ostatak privrede od 2006. do 2010.

Godina	Srbija	
	Prosek	% u odnosu na ostatak privrede
2006	24736	1,2
2007	24290	1,2
2008	23644	1,2
2009	22520	1,2
2010	20863	1,2

Izvor: Statistički godišnjak Srbije 2009. i 2011. RSZ i Opštine u Srbiji 2007, 2008, 2009, 2010. i 2011.

U analizi stanja turizma u Srbiji poslužiće nam i tabele 4. i 5. Tabela 4. nam pokazuje broj soba i ležajeva u Srbiji u periodu od 2006. do 2010. i jasno se vidi da taj broj raste iz godine u godinu. Takođe, u tabeli br. 5. vidimo da broj zaposlenih u hotelima i restoranima opada u istom periodu, ali da je procenat njihovog učešća u ukupnom broju zaposlenih konstantan i iznosi 1,2 %. Posmatran izolovano, taj podatak nam ne govori mnogo, ali ako tome dodamo da po podacima Eurostata evropski prosek zaposlenih u sektoru turističkih usluga u 2007. godini iznosi 1,1%, mogli bismo reći da se Srbija čak nalazi iznad evropskog proseka⁷. Podatke iz tabele 5. možemo da uporedimo i sa drugim podacima Eurostata iz 2007. godine, gde se kaže da je u hotelijerstvu, restoranstvu i katering-u bilo zaposleno preko 9 miliona ljudi, što je oko 4,2% od ukupnog broja zaposlenih u EU, a gledano po zemljama najveći procenat imaju Malta (8.3 %), Španija (7.1 %), Grčka (6.9 %), Austrija (6.4 %) i Kipar (6.3 %)⁸. Ovi procenti sada bacaju drugačije svetlo na podatke iz tabele br. 5. Naravno, ne može Republika Srbija da pretenduje da ima isti procenat zaposlenih u turizmu kao i najatraktivnije turističke

⁷ http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Tourism_employment, od utorka 6. marta 2012. god.

⁸ Isto, od utorka 6. marta 2012. god.

destinacije i zemlje sa mnogo većom turističkom tradicijom, ali bi mogla da se bar približi zemljama sa sličnim turističkim potencijalom kao što su Mađarska, čiji procenat zaposlenih u turizmu je 2005. godine dostigao 7,9%, Češka sa 3,4% (u 2006.) ili Slovenija 9,9% (u 2003.)⁹.

Sve ove analize imaju svrhu da nam prikažu kretanja na turističkim tržištima koja više ili manje utiču na tržište koje je predmet ovog rada, a to je opština Arandjelovac. Trendovi koje smo uočili da su prisutni u bližem ili širem okruženju moraju uticati u većoj ili manjoj meri i na mikro nivo, jer u današnjoj ekonomiji, a naročito u sektoru turizma, nijedan proces ili pojava nisu izolovani. Ta sveopšta povezanost i isprepletanost pojava i procesa nameće potrebu da pojedine probleme posmatramo sa šireg aspekta i iz više uglova, jer u suprotnom ne bismo dobili realnu sliku, što bi nas dovelo do pogrešnih zaključaka.

Našu analizu nastavice smo spuštajući se na jedan stepenik niže. Prvo smo se upoznali sa kretanjima na turističkom tržištu sveta, pa potom Evrope i na kraju ovog prvog dela sagledali smo kretanja na tržištu Srbije. Konačno su se stekli uslovi da se na najbolji mogući način sagleda pozicije opštine Arandjelovac na turističkom tržištu pre svega Šumadije i Srbije, ali i regiona. Ta analiza obuhvatiće jednu vrstu situacione analize turističke delatnosti u ovoj opštini, na osnovu koje ćemo moći da izvučemo zaključak o trenutnom stanju turizma, ali i na pravi način sagledamo prednosti koje treba razvijati i nedostatke na čijem otklanjanju treba raditi.

⁹http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Employment_in_the_tourism_industry1.PNG&filetimestamp=20090507100240, od utorka 6. marta 2012. god.

2. OPŠTINA ARANĐELOVAC KAO TURISTIČKA DESTINACIJA

2.1. Definicija i osnovni elementi turističke destinacije

Pre nego što krenemo u bilo kakvu analizu, prvo moramo razmotriti šta uopšte predstavlja turistička destinacija. Ima raznih definicija turističke destinacije, a mi smo izdvojili sledeću „**turistička destinacija se opisuje kao lokacija skupa atraktivnosti i odnosnih turističkih objekata i usluga koje turisti ili grupa turista bira ili koju ponuda odabira da promoviše**“¹⁰ Takođe ima i mnogo podela elemenata turističke destinacije, s obzirom na to da su različiti autori imali različite pristupe, ali mi ćemo dati sledeće:

1. fiziografija destinacije (klima, šume, reke, flora, fauna, veličina) ili prirodni faktori;
2. kultura i istorija (jezik, tradicija, gastronomija, religija, umetnost, muzika);
3. aktivnosti (razne aktivnosti koje predstavljaju psihički i fizički podsticaj);
4. specijalni događaji (festivali, sajmovi, izložbe, karnevali, religijski događaji, sportski događaji, proslave istorijskih događaja);
5. suprastruktura destinacije:
 - funkcionalni elementi (hoteli, restorani, kongresni centri...);
 - unapređeni izgrađeni elementi (muzeji, stadioni, zoološki vrtovi...);
 - unapređeni prirodni elementi (crkve, prirodne retkosti, jedinstvena arhitektura, istorijske znamenitosti);
6. tipovi zabave (Brodvej, Las Vegas);
7. snaga tržišnih veza (porodične, prijateljske, religijske, poslovne)¹¹.

Postoje i druge podele koje obuhvataju sve ove elemente kao što su **atraktivnost** (prirodna i društvena), zatim **pristupačnost** (geografska i ekonomska) i **uslovi za boravak** (smeštaj, ishrana, zabava)¹².

Sada kada smo se upoznali sa definicijom i osnovnim elementima, možemo preći na analizu turističke destinacije koja je predmet ovog rada, a to je opština Aranđelovac.

¹⁰ McIntyrem G., Sustainable Tourism Development: Guide for Local Planners, WTO, Madrid, 1993., preneto iz Popesku J., *Menadžment turističke destinacije*, Univerzitet Singidunum, Beograd 2011, str. 26

¹¹ Popesku J., *Menadžment turističke destinacije*, Univerzitet Singidunum, Beograd 2011, str. 34 i 35

¹² Navedeno delo, str. 33

2.2. Osnovni podaci o opštini Arandjelovac

Arandjelovac je jedna od šest opština u Šumadijskom okrugu (centralna Srbija). Okružen je planinama Venčac, Bukulja i Preseka na 250 m nadmorske visine. Ne može se sa sigurnošću reći kada je nastalo prvo naselje na području gde je sada Arandjelovac, ali podatak da upravo na teritoriji ove opštine postoji 38 registrovanih arheoloških lokaliteta govori nam da je ovo podneblje oduvek privlačilo ljude zbog svoje pitomosti, prirodnih bogatstava i klime. U pećini Risovača pronađeni su predmeti (oruđa od kamena i kostiju) koji su stari oko 118 hiljada godina, a nekoliko arheoloških nalazišta pripada mlađem kamenom dobu. Sam Arandjelovac se prvo zvao „Varoš Vrbica“¹³, da bi dekretom Knjaza Miloša Obrenovića iz 1859. godine promenio ime u Arandjelovac. Tom prilikom Knjaz Miloš je zahtevao od opštine Vrbica da pripremi kamen kojim će se izgraditi crkva posvećena Svetom Arandelu čiju će izgradnju on finansirati. Od tada se svake godine na Arandjelovdan održava vašar, a od tog 17. jula 1859. Varoš Vrbica zove se Arandjelovac.

Sa površinom od 376 km² Arandjelovac je treća opština po veličini u Šumadijskom okrugu (iza Kragujevca i Knića), a po broju stanovnika je na drugom mestu (sa 48.129 žitelja po popisu iz 2002). Od ukupne površine opštine Arandjelovac na zemljište pod šumom otpada 25,2%, a livade i pašnjaci zauzimaju oko 22%. Klima je prelazna između istočne kontinentalne i visinske i kao takva povoljno deluje na ljudski organizam, jer su i leta i zime umerene i ne karakterišu ih ni ekstremno visoke, a ni ekstremno niske temperature. Najduže traje zima (108 dana), a prosečna temperatura je u to doba 5°C. Broj vedrih dana je 94, a najviše padavina imamo u junu i julu.

Sam grad Arandjelovac nalazi se na regionalnom putu M4, između Ibarske magistale i puta Beograd – Kragujevac (M23). Od Beograda je udaljen oko 80 kilometara (4 puta povezuju Arandjelovac i Beograd), a od Kragujevaca 49 kilometara, dok se najbliži aerodrom („Nikola Tesla“) nalazi na oko sat i 15 minuta vožnje. Od drugog civilnog aerodroma „Car Konstantin“ Arandjelovac je udaljen oko 187 km (2,5 sata vožnje). Na osnovu ovih podataka možemo da zaključimo da je opština Arandjelovac dobro povezana sa značajnim administrativnim, privrednim, turističkim, ekonomskim i svakim drugim centrima u Srbiji.

¹³ Spasić R., *Bukovička Banja – prošlost, sadašnjost, budućnost*, Centar za kulturu i obrazovanje – Arandjelovac, maj 2011. str. 28.

2.3. Turistički resursi i atrakcije opštine Arandelovac

Kao i u prethodnom delu, moramo prvo da definišemo kategorije koje će biti predmet analize. „**Turistički resursi predstavljaju mogućnost, potencijal za razvoj turizma i postizanje komplemetarnosti sa ostalim elemntima turističke destinacije. S druge strane, turističke atrakcije nastaju preobražajem turističkih resursa delovanjem sredstava i rada i osmišljenom politikom razvoja**“¹⁴. Turističke atrakcije su specifičnost destinacije i oni su taj element na osnovu koga se turisti odlučuju da posete destinaciju. Atrakcije mogu biti prirodne (plaže, parkovi, klima, pećine), izgrađeni (crkve, manastiri, jedinstvene građevine, sportski objekti) i kulturne (muzeji, pozorišta, događaji).

Iako relativno mala opština Arandelovac raspolaže brojnim turističkim resursima i atrakcijama. Opšte je poznato da se u Arandelovcu nalazi više izvora mineralne vode, ali pored toga ova opština je poznata i po venčaćkom mermeru i nalazištima vatrostalne gline, a poseban resurs su bukove šume.

2.3.1. Bukovička banja

Bukovička banja se nalazi u centru Arandelovca na oko 76 km od Beograda u podnožju planine Bukulja, u atarima sela Bukovik, Banja i Vrbica. Poznata je po velikom broju izvorišta mineralne vode (temperature od 12 do 28°C), koja su poznata bila i u vreme Rimljana.

Blagotvornost bukovičke „kisele vode“ među prvima je uočio i „promovisao“ znameniti srpski prosvetitelj Dositej Obradović, koji je na ovim prostorima boravio 1811. godine zajedno sa ustanicima iz Prvog srpskog ustanka. Za istu vodu nešto kasnije saznao je i knjaz Miloš Obrenović, u vreme njegove prve vladavine (1818. – 1838). U tom periodu 1835. godine napravljen je i prvi uređeni izvor ove vode – postavljena je tzv. „Stublina“, što se smatra i prvom kaptazom nekog izvora u Srbiji. Tokom narednih godina sagrađeni su novi izvori i kupatila, uređen je park, izgrađeni su „praviteljstveno zdanje od 6 soba“¹⁵ (1846.), konaka kneza Mihaila Obrenovića (1862.), hotela „Staro zdanje“ (1865.-1868) i hotel „Šumadija“ (1935.-1938). Po završetku II svetskog rata

¹⁴ Popesku J., *Menadžment turističke destinacije*, Univerzitet Singidunum, Beograd 2011, str. 36 i 37.

¹⁵ http://www.arandelovac.rs/banja_istorija.html, od ponedeljka 5. marta, 2012. god.

ponovo je počeo sa radom hotel „Šumadija”, kao i hotel „Staro zdanje”, banjsko lečilište i drugi kapaciteti, 1958. u krugu Bukovičke banje izgrađen je i veliki otvoreni bazen sa mineralnom vodom, a istovremeno se proizvodila, flaširala i nudila tržištu na daleko poznata „kisela voda”, pod nazivom „Knjaz Miloš”. U periodu 70-ih i 80-ih godina XX veka poseban naglasak daje se tzv. masovnom i radničkom turizmu, ali i đaćkim ekskurzijama, raznim savetovanjima i kongresnim skupovima i sl. Konačno, 1978. godine izgrađen je i hotel „Izvor“ koji je doprineo podmirenju potreba rastućeg broja turista koji su posećivali Arandjelovac.

Bukovička banja sa svim svojim objektima i delatnostima, uključujući i Specijalnu bolnicu za rehabilitaciju „Bukovička banja“ u svom sastavu, danas se prostire na površini od 21,5 hektara banjskog parka i zajedno sa hotelom „Šumadija“ i hotelom „Izvor“ sa akva-parkom i otvorenim bazenom sa mineralnom vodom, zatim sa pećinom Risovačom, planinom Bukuljom, selom Orašac gde je 1804. podignut Prvi srpski ustanak, jezerom Garaši, Etno selima „Divljakovac – bajka“, „Brestovi i vizija“ i „Garaške breze”, pa smotrom kulture i umetnosti „Mermer i zvuci”, više drugih hotela, vila, motela, pansiona, odmarališta, restorana, kafana, kafića, smeštaja u domaćoj radinosti (seoski turizam), zanatskih i drugih usluga, sa više drugih zanimljivih turističkih manifestacija, kulturno-umetničkih, sportsko-rekreativnih i drugih sadržaja, kao i sa nadasve gostoljubivim stanovništvom i dobrim domaćinima prema svim turistima, već 200 i više godina (1811. – 2011.) čini Bukovičku banju i opštinu Arandjelovac značajnom poželjnom turističkom destinacijom i potrebom za mnoge domaće i inostrane posetioce.

Mineralna voda i lekovita glina kojima Bukovička banja raspolaže koriste se u lečenju mnogih bolesti kao npr. periferne vaskulopatije, bolesti metabolizma, hronične profesionalne bolesti i trovanja teškim metalima, hronične neuralgije, polineuropatije, distrofičke promene, reumatska oboljenja, bolesti respiratornog sistema, bolesti gastrointestinalnog sistema, endokrinološka oboljenja, neurološka oboljenja...

2.3.2. Planina Bukulja

Bukulja je planina u Šumadiji, u čijem podnožju se nalaze Arandjelovac i Bukovička banja, a njen najviši vrh je visok 696 metara. Ona je vulkanskog porekla, što dokazuje prisustvo granitnih stena koje u sebi sadrže specifičnu kombinaciju minerala. Obrasla je bukovom, grabovom i hrastovom šumom, a naziv planine potiče od reči

„bukulj” – deminutiva slovenske reči „buk“. Štiti grad od jakih vetrova. Na vrhu se nalazi hidrometeorološka stanica, a na njenim obodima je Garaško jezero.

Bukulja predstavlja omiljeno izletište Arandelovčana i banjskih gostiju, a poseduje više ugostiteljskih objekata kao što su Lovački dom, i kafane „Kačara“ i „Kod Coke“. Na njoj se nalazi izvorište gazirane mineralne vode Knjaz Miloš.

Na najvišoj koti planine izgrađena je turistička osmatračnica odakle se mogu videti Rudnik, Suvobor, Maljen, Ovčar, Kablar, Kosmaj, Avala, Gružanske planine i Pomoravlje, kao i reka Dunav, Vojvodina i deo Rumunije.

Planinu karakterišu stare bukove šume, veliki broj uređenih pešačko-planinarskih staza, i dva veštačka jezera. Pored rekreativnih aktivnosti, pogodna je i za pripreme sportskih ekipa, a obeležene pešačke staze vode od parka Bukovičke banje do vrha planine. Bukulja pruža i mogućnost za neposrednije upoznavanje biljnog i životinjskog sveta ovog kraja.

Planira se dalje oplemenjivanje prostora izgradnjom dečijih i igrališta za odrasle, postavljanjem teleskopa za posmatranje panorame i uvođenjem ostalih sadržaja koji upotpunjuju turističku ponudu Arandelovca.

Turistička osmatračnica

Turistička osmatračnica na Bukulji nalazi se na 660,5 metara nadmorske visine, a izgrađena je od armiranog betona. Visine je 19 m, sa četiri terase i dva odmorišta (vidikovca) i kao takva je jedinstvena u Srbiji.

U planu je postavljanje teleskopa za posmatranje panorame i dalje oplemenjivanje prostora izgradnjom igrališta za decu i odrasle, kao i ostalih sadržaja koji upotpunjuju turističku ponudu.

2.3.3. Jezero Garaši

Jezero Garaši se nalazi u podnožju planine Bukulje, u ataru istoimenog sela. Od Arandelovca je udaljeno nešto manje od 10 kilometara i predstavlja omiljeno izletište stanovnika ovog dela Srbije. Ova nova akumulacija u Šumadiji nastala je 1974. godine pregrađivanjem rečice Bukulje, kada je potopljeno nekoliko zaselaka sela Garaši i oformljeno istoimeno jezero, čija bistra i hladna voda se od tada koristi za

vodosnabdevanje Arandelovca i okolnih sela. Površina jezera je oko 300 hektara. Prosečna dubina jezera je od 6 do 8 metara, mada ima i mesta sa dubinom oko 2 metra, kao i onih sa dubinom oko 40 metara (ispod kule, nedaleko od brane).

Jezero je poribljeno i pogodno je za pecanje. Riblji fond čine šaran, amur, smuđ, som, štika, deverika, bodorka, kao i ostale riblje vrste uglavnom prisutne na ovim prostorima, tako da je veoma privlačno za ribolovce i druge ljubitelje prirodnih lepota ovog kraja.

Ovde postoji lepo i uređena plaža i nekoliko sportskih terena, što upotpunjuje boravak na obali ovog jezera koje svakako zaslužuje značajniju turističku posetu, kako u letnjim tako i tokom ostalih meseci u godini.

Legenda vezana za ime sela

Najverovatnije da je ime Garaši nastalo od reči „gar” zbog načina obrade zemlje tj. pretvaranja šuma u njive paljenjem, a postoji verzija i da je prvi stanovnik sela bio Nikola Garaš. Prvi pisani trag o ovom mestu seže u XV vek, tačnije u godinu 1476. a ucrtno je na vojnoj austrijskoj karti iz XVIII veka kada se na njoj nisu nalazila mnoga današnja veća mesta. Najveći priliv stanovništva je krajem XVIII i početkom XIX veka, tačnije za vreme Prvog srpskog ustanka.

2.3.4. Risovačka pećina

Pećina Risovača nalazi se na istoimenom brdu na ulazu u Arandelovac, na mestu nekadašnjeg kamenoloma. Predstavlja arheološki, paleontološki i speleološki lokalitet na kome je otkrivena izuzetno velika količina kostiju životinja iz ledenog doba, kao i alatke od kamena i kostiju. Pronađene kosti u pećini pripadaju, u najvećoj meri, pećinskom medvedu, a zatim slede divlji konj, divlji magarac, pećinska hijena, lisica i pećinski lav. Otkrivene su i druge vrste sisara iz ledenog doba, sa manjim brojem osteoloških ostataka, kao što su jazavac, divlja svinja, zec, runasti nosorog, mamut i dr. Kostiju su do danas održane u pojedinim delovima pećine, dok je skelet pećinskog medveda izložen u Muzeju u Arandelovcu.

Sačuvani predmeti od kamena i kostiju ukazuju na to da ih je izrađivao praistorijski čovek neandertalskog tipa, koji se bavio lovom kao osnovnim zanimanjem, odnosno da je to bilo inteligentno biće koje je pravilo oruđe sa određenom svrhom.

Pećina Risovača uređena je kao svojevrsni podzemni muzej paleolita. U pećini se mogu videti figure koje predstavljaju porodicu okupljenu oko vatre, čiji se članovi bave uobičajnim poslovima za to vreme. Jedan čovek se vraća iz lova, drugi glača kamen, odnosno izrađuje neko oruđe, žena donosi drva za ognjište, a jedna muška figura rukom razbija kost da bi od nje napravio oruđe.

Arheološki materijal otkriven u Risovači potvrdio je postojanje praistorijskih kultura južno od linije Sava-Dunav po prvi put u arheološkoj nauci. Zbog značaja pećine kao nalazišta praistorijske kulture u kome su sačuvani tragovi najstarijeg staništa paleolitskog čoveka na Balkanu, pećina Risovača je zaštićena Zakonom kao prirodni i kulturni spomenik.

Istraživanja u Risovači su počela pedesetih godina 20. veka i pretpostavlja se da je dužina Risovačke pećine oko 800 metara, a do sada je iskopano 183. Nije bogata pećinskim ukrasima, ali ima veliki značaj jer su u njoj pronađeni tragovi upotrebe vatre, razna oruđa, obrađene kosti i fosilni ostaci pećinskog čoveka i mnogih tadašnjih životinjskih i biljnih vrsta. Smatra se da je bila stanište čoveka srednjeg kamenog doba i predstavlja jedno od značajnijih nalazišta paleolita u Evropi.

Risovačka pećina nalazi se na ulazu u Aranđelovac, iz pravca Topole. Otvorena je za turističke posete tokom cele godine.

2.3.5. Selo Orašac

Šumadijsko selo Orašac udaljeno je šest km od centra Aranđelovca i smatra se kolevkom moderne srpske državnosti. U njemu je na Sretenje, 2. ili 15. februara 1804. godine (u zavisnosti od toga da li je reč o julijanskom ili gregorijanskom kalendaru), održan zbor značajnih ljudi tog doba, na kojem je dogovoreno podizanje ustanka srpskog naroda protiv turske vladavine. Za vođu ustanka izabran je Đorđe Petrović Karađorđe.

Danas se u selu, na području Memorijalnog spomeničkog kompleksa, nalaze spomen-česma, spomen-škola, crkva i muzej u kojem se čuvaju važni predmeti, koji simbolišu doba Prvog ustanka. Spomenički kompleks je već od 1979. godine svrstan kao nepokretno kulturno dobro od izuzetnog značaja za istoriju i kulturu Srbije.

U „Marićevića jaruzi“ (mesto gde su ustanici održali zbor i doneli odluku o dizanju ustanka) nalazi se spomen-česma, koja je podignuta 1954. godine povodom 150.

godišnjice ustanka. Česmu, koja je samo deo celine, okružuju mermerne ploče, na kojima su isklesani stihovi, kao i bronzana ploča sa likom Karađorđa.

Spomen-škola podignuta je na inicijativu seljaka, koji su kralju predložili da u Orašcu, umesto spomenika Karađorđu, izgradi prosvetno zdanje. Tako je nakon devetogodišnje gradnje, 1932. godine, povodom 130. godišnjice ustanka, otvorena osnovna škola u ovom mestu. Građena je od granitnih blokova sa lučno zasvedenim prozorima i do danas je očuvana u prvobitnom obliku, i još uvek služi svojoj prvobitnoj nameni – obrazovanju dece koja pohađaju ovu školu, ali, s obzirom na istorijski značaj ovog sela, ona služi i kao kulturno-prosvetna ustanova za obrazovanje odraslih, pa i za razne turističke posete iz zemlje i inostranstva.

Oraška crkva predstavlja manju, arhitektonski skromnu građevinu jednostavnog oblika. Građena je u periodu od 1868. do 1870. godine, a njenu najveću vrednost predstavlja ikonostas crkve, koji je naslikao Steva Todorović, jedan od najuglednijih srpskih umetnika 19. veka.

Muzej u Orašcu otvoren je 2004. godine, povodom obeležavanja 200. godišnjice Prvog srpskog ustanka. Muzejska postavka Istorijskog muzeja Srbije prikazuje stanje u državi pred ustanak, početak ustanka i zbor u Orašcu, Đorđa Petrovića Karađorđa, zatim velike bitke ustanka, organizaciju vojske i vlasti, prosvetu i školstvo u Srbiji za vreme ustanka, i druge važne činjenice iz tog vremena.

Selo Orašac i njegove kulturno-istorijske i druge znamenitosti godišnje poseti više od 100.000 posetilaca. U njemu se svake godine, na Sretenje, od 15. februara 2002. godine, redovno obeležava Dan državnosti Srbije, a od 2007. godine i Dan vojske Srbije. Selo Orašac udaljeno je 70 kilometara od Beograda.

2.3.6. Smotra umetnosti "Mermer i zvuci"

Smotra umetnosti „Mermer i zvuci“ u Aranđelovcu već 36 godine jedna od najuglednijih kulturno-umetničkih manifestacija u Srbiji i ima zavidan međunarodni renome. Naime, tradicionalni i izuzetno kvalitetni simpozijumi vajara i keramičara i dramski, muzički, književni, likovni, filmski, baletski i folklorni programi u tri letnja meseca svake godine postali su prva po najkompleksnosti i najduža po vremenu trajanja kulturno-umetnička manifestacija na području Republike Srbije.

Na početku svog dugog trajanja, u periodu od 1966. do 1973. godine ova smotra je započeta sa tri oblika kulturno-umetničkog delovanja, od kojih svaki ima svoje specifične odlike, ali su programski međusobno povezani: Simpozijum skulpture „Beli Venčac“ (1966), Smotra „Mermer i zvuci“ (1968) i Međunarodni festival „Svet keramike“ (1973), sa svojim simpozijumima od 1974. godine.

Sve je počelo 1966. godine, kada se grupa umetnika i ljubitelja umetnosti iz Beograda i Arandjelovca odlučila za Simpozijum skulpture „Beli Venčac“. Tog leta u rudniku mermera na Venčacu, sedmoro umetnika je isklesalo skulpture od belog venčackog mermera, koje su ostavili u raskošnom ambijentu parka Bukovičke banje i tako stvorili jedinstven muzej i zbirku skulptura od belog mermera pod otvorenim nebom. Bili su to: Matija Vuković, Angelina Gatalica, Mira Jurišić, Oto Logo, svi iz Beograda, Raja Nikolić iz Arandjelovca, Jovan Soldatović iz Novog Sada i Šošana Hejman iz Izraela. Posle toga svoje skulpture ovde su realizovali: Lin Čedvik, Dušan Džamonja, Kjus Kjubruk, Vida Jocić, Nikola Kolja Milunović, Oto Logo, Ante Marinović, Dragomir Mileusnić, Slavoljub Radojčić, Ratko Vulcanović, Klod Lost, Đo Pomodoro, Olga Jevrić, Kengiro Azuma i mnogi drugi. Tako je na ovoj svojevrsnoj „pozornici skulpture“ glavne uloge imalo više od 200 umetnika iz Srbije, Jugoslavije i sveta, a oni su do sada ostavili 66 skulptura koje se nalazi u parku Bukovičke banje u Arandjelovcu, čineći tako ovaj prostor kao najveći otvoreni muzej pod vedrim nebom na svetu.

Smotra umetnosti „Mermer i zvuci“ nastala je dana 4. jula 1968. godine, kada su se prvi put oglasile fanfare i najavile susret zvuka sa mermerom i smotru najvrednijih muzičkih, folklornih, dramskih, baletskih, književnih, likovnih i filmskih ostvarenja. Od 1973. godine sintezi mermera i zvuka pridružuju se i keramičari. Rađa se Međunarodni festival „Svet keramike“. Već od naredne 1974. godine do danas, svakoga leta u Arandjelovcu se okupljaju naši i inostrani keramičari, koji radeći u najkvalitetnijoj glini nastoje da povrate ugled najstarijoj umetnosti civilizacije.

O vrednosti četrdesetšestogodšnjeg trajanja ove manifestacije u Arandjelovcu svedoče i najviša domaća i inostrana priznanja, od kojih posebno izdvajamo nagradu Uneska iz Pariza 1970. godine, kao i priznanje Udruženja likovnih umetnika primenjene umetnosti Srbije iz 1974. godine, Vukova nagrada iz 1976. godine i mnoga druga.

Smotra „Mermer i zvuci“ jedna je od najposećenijih manifestacija u zemlji. Ona svake godine tokom tri meseca u letnjem periodu okupi više desetina hiljada posetilaca

na mnogobrojnim radionicama, koncertima i kulturno-društvenim događajima. Manifestacija je tako postala prepoznatljiva i uvažavana, kako u samom gradu i među turistima, tako i van svojih prostora.

„Svet keramike“

Međunarodni festival „Svet keramike“, jedan od dva stvaralačka simpozijuma Smotre umetnosti „Mermer i zvuci“, koji se od 1974. svake godine u kontinuitetu održava u Arandjelovcu. Danas je to jedan od najznačajnijih centara umetničke keramike na ovom području, a njegovo osnivanje logičan je nastavak započetih kulturnih zbivanja u Arandjelovcu sredinom šezdesetih godina i odgovor na zahteve vremena u kome je ova oblast doživela nagli uspon. Tokom ovih godina festival se afirmisao kao vrlo kvalitetan i priznat, kako u branši tako i kod šire publike, a naročito među turistima koji dolaze na ove prostore.

Svake godine na ovoj smotri organizuju se radionice u kojima stvara 5-10 keramičara iz zemlje i inostranstva, a njihov rad završava se zajedničkim izložbama i izborom radova za zbirku. Tako zbirka, posle 28 godina postojanja manifestacije, broji više od 450 eksponata, pa je i po broju i po dostignućima u oblasti savremene umetnosti keramike postala predmet pažnje i divljenja mnogih posetilaca. Učesnici „Sveta keramike“ do sada su bili eminentni umetnici iz zemlje (Srbije i Jugoslavije) i sveta (skoro iz svih zemalja Evrope i sa svih kontinenata).

Otuda i ocena među organizatorima i domaćinima koja je izražena u jednoj od brošura pripremljenih za jedan od ovih umetničkih festivala, kada je rečeno:

*„Preko radova učesnika 'Sveta keramike' savremenu umetničku keramiku doživljavamo kao atraktivnu umetničku disciplinu, koja objedinjuje četiri elementa: zemlju, vodu, vazduh i vatru“.*¹⁶

2.3.7. Narodni muzej Arandjelovac

Narodni muzej Arandjelovac osnovan je 1981. godine kao ustanova zaštite kompleksnog tipa sa bogatom paleontološkom, arheološkom, istorijskom, etnološkom i umetničkom zbirkom. Pored naučno-istraživačkog rada, Muzej se bavi i konzervatorsko-restauratorskim i pedagoško-vodičkim poslovima, kao i izdavačkom delatnošću.

¹⁶ Brošura „Svet keramike“, izdanje Turističke organizacije Arandjelovac, 2007., str 1.

Narodni muzej je staralac nad pećinom Risovačom, koja je zbog svojih prirodnih osobenosti i kulturnih vrednosti stavljena pod zaštitu države.

Muzej se nalazi na mestu stare bukovičke škole, u neposrednoj blizini bukovičke crkve i Spomen-česme, sagrađene 1927. godine, na mestu gde su ustanici Prvog srpskog ustanka položili zakletvu pred protom Atanasijem Bukovičkim.

Prva kompleksna samostalna izložba u Muzeju otvorena je 26. novembra 1985. godine i prikazivala je naseljavanje arandelovačkog područja, Prvi i Drugi srpski ustanak, Prvi svetski rat i najvećim delom NOB na ovom području i slično. Galerijski prostor se koristi za gostujuće izložbe, retrospektivne izložbe manifestacije „Svet keramike“ i sopstvene tematske izložbe.

Današnje ime „Muzej u Arandelovcu“ nosi od 1988. godine (Osnovan je pod nazivom Muzej revolucije i socijalističke izgradnje). Od 1994. godine u Muzeju u Arandelovcu su dve značajne izložbe, i to:

- Retrospektivna izložba umetničke keramike nastale na manifestaciji „Svet keramike“, postavljena povodom 20 godina održavanja ovog festivala, koja se i dalje dopunjava novim radovima, i

- Izložba „Arandelovac od prvih tragova do i svetskog rata“, kojom je period od ledenog doba pa do početka 20. veka predstavljen paleontološkim, arheološkim, etnografskim i istorijskim eksponatima.

Pored toga Narodni muzej u Arandelovcu ima sledeće zbirke:

- paleontološku zbirku koju čine fosilizovane kosti životinja ledenog doba iz pećine Risovače – najstarijeg nalazišta na čitavom Balkanskom poluostrvu – među kojima je determinisano više od dvadeset vrsta sisara, pretežno pripadnika toplodobne stepske faune, i

- etnografsku zbirku koju čini preko 350 predmeta podeljenih na 7 osnovnih grupa: privreda, kuće i pokućstvo, odevanje i kićenje, običaji, verovanja i kultovi, muzički instrumenti, zabave i znanja.

Na postojećoj izložbi, etnografskim materijalom prikazano je naseljavanje ovog kraja, pčelarstvo, zemljoradnja, stočarstvo sa preradom mleka i domaća radinost; nastanak grada Arandelovca i gradsko privređivanje; zanati: abadžijsko-terzijski, ćurčijski i opančarski; običaji: Uskrs i slava; pojava novih mašina i zanata, kao i prodor evropske mode u šumadijske predele, itd.

2.3.8. „Galerija 99”

„Galerija 99” je osnovana 1999. godine zahvaljujući velikoj posvećenosti osnivača i likovne kolonije Orašac. Danas najeminentniji stvaraoci srpskog slikarstva i vajarstva izlažu u njoj svoja umetnička dela. Od osnivanja do danas u „Galeriji 99” već je izloženo više od 300 umetničkih dela, koje su izlagali više od 100 stvaralaca, slikara i vajara. Galerija je prerasla lokalne okvire svojim izlozbama u Beogradu, Zrenjaninu i drugim gradovima u okruženju.

2.3.9. Crkve i spomenici

U opštini Arandjelovac postoje brojni spomenici i crkve, koji takođe spadaju u turističke atrakcije i koji bi naročito mogli biti interesantni domaćim turistima.

U centru Arandjelovaca nalazi se spomenik oslobodiocima iz Prvog svetskog rata, već smo spomenuli Orašac, gde se nalaze spomen muzej, škola i crkva. Na ulazu u grad nalazi se spomen-kosturnica posvećena žrtvama iz Prvog svetskog rata.

Na obroncima Venčaca nalazi se manastir Brezovac iz 1444. godine, koji je igrao važnu ulogu u srednjem veku kao venčačko-rudnička mitropolija, zatim treba spomenuti i Crkvu svetog Arhangela Gavrila iz 1835. godine (izgrađena na temeljima crkve iz 1480. godine) koja se nalazi u gornjem delu grada blizu gradskog muzeja, a koju još nazivaju i Bukovička crkva i Crkvu svetog Petra i Pavla, koja je novijeg datuma, pa je još zovu i nova crkva.

Pored ovih manastira koji se nalaze na teritoriji opštine Arandjelovac, moramo spomenuti i one koji se nalaze u blizini, ali administrativno pripadaju susednim opštinama. Prvo moramo izdvojiti kompleks Oplenac u Topoli sa crkvom Svetog Đorđa (zadužbinom kralja Petra I iz 1912. godine) u kome počivaju Karađorđe – Vožd Prvog srpskog ustanka, kralj Petar I i još 17 članova dinastije Karađorđević. Pored ove crkve, ovaj kompleks obuhvata i park, muzejski deo (dva objekta), vinograd, hotel, spomenik i Karađorđevu crkvu. Oplenac (Topola) je od Arandjelovca udaljen oko 14 km. Takođe treba spomenuti manastir Voljavča koji potiče iz XI veka, a obnovljen je 1430. godine. A nalazi se blizu mesta Stragari. Još tri manastira mogla bi biti interesantna potencijalnim turistima iz Arandjelovca, a to su Nikolje iz XV veka, Petkovica iz XIII veka (u blizini sela Donja Šatornja) i Blagoveštenje iz XIV veka blizu mesta Stragari.

2.4. Dostupnost turističke destinacije

Jedan od bitnih elemenata održivog razvoja uopšte, pa samim tim i održivog turizma, je adekvatna razvijenost saobraćajne infrastrukture i saobraćaja. Ako pođemo od opštih ciljeva održivog razvoja kao što su poboljšanje kvaliteta života, ekonomski prosperitet, zaposlenost, ravnomerni teritorijalni razvoj itd, jasno je da je preduslov za tako nešto i razvijena infrastruktura kao i dostupnost turističke destinacije.

Opština Arandelovac se nalazi između dve saobraćajnice i to Ibarske magistrale (M 22) i puta Beograd – Kragujevac (M 23), a kroz samu opštinu prolazi magistralni put M-4 koji, zapravo, spaja zapadnu Srbiju sa istočnim delom (Zvornik – Loznica – Valjevo – Arandelovac – Bor). Taj deo puta M-4 koji prolazi kroz Arandelovac poklapa se sa centralnim gradskim saobraćajnicama Loznički put, 1300 Kaplara, Knjaza Miloša i dalje prolazi kroz industrijsku zonu (Zanatlijska ulica). Delimično rasterećenje ove saobraćajnice se vrši preusmeravanjem tranzitnog saobraćaja na ulicu Kneza Mihaila. S obzirom na to da magistralni put M-4 prolazi kroz centar opštine javljaju se mnogi problemi koji su prouzrokovani tom činjenicom, kao što su smetnje u odvijanju lokalnog saobraćaja i preopterećenost, povećan je nivo buke i aero-zagađenja, takođe je prisutan i problem parkiranja zbog nedovoljnog prostora za te namene, a poseban problem je i ugroženost pešaka.

Neki od najvažnijih saobraćajnica ove opštine su i put R-202 (Mladenovac – Arandelovac – Belanovica), zatim R-215 (Arandelovac – Rudnik), R-215a (Topola-Arandelovac-Vrh Bukulje) i R-200a (Kosmaj-Arandelovac).¹⁷

Arandelovac je sa Beogradom povezan sa četiri saobraćajnice:

- Partizani - Vreoci - Stepoevac (put M-4 do Kruševica, pa onda put R-201 do Stepoevca), dužina ove deonice je 83 km,
- Orašac - Markovac - Mladenovac - Ralja (put R-202 do Mladenovca, a onda R-200 do Ralje), dužina ove deonice je 77 km,
- isti ovaj pravac, samo što bi se prethodno M-4 putem došlo do Krčevca i tu uključilo na put M-23 do Mladenovca, a onda isto kao i u prethodnom slučaju, (dužina ove deonice je 83 km)

¹⁷ Regionalna agencija za ekonomski razvoj Šumadije i Pomoravlja, *Strategija održivog razvoja opštine Arandelovac*, Kragujevac 2010, str. 55

- Orašac - Mladenovac - Mali Požarevac - Vrčin (kod Malog Požarevca je uključenje na autoput E-75), dužina ove deonice je 84 km.

Arandelovac je od drugog regionalnog centra Kragujevca udaljen 49 km, a povezuje ih već spomenuti put M-23 (Beograd – Kragujevac). Do spomenutog magistralnog puta M-23 iz Arandelovca se može doći putem R-202 (kod mesta Mladenovac Varoš), putem M-4 (kod Krčevca), putem R-215a (preko Topole) i putem R-215 (preko Donje Šatornje, Stragara i Svetinje). U odnosu na Lazarevac, arandelovačka opština je udaljena 31 km, veza je put M-4 preko Partizana i Kruševica, a istim tim putem može se doći i do Valjeva koje je udaljeno 66 km. Što se tiče povezanosti opštine Arandelovac sa ključnim saobraćajnicama, tu smo već spomenuli izlaz na put E-75 kod Malog Požarevca, a do iste te saobraćajnice može se doći i magistralnim putem M-4 (kod Markovca), reči je bilo i o povezanosti ove opštine sa magistralnim putem M-23 (Beograd – Kragujevac). Sa Ibarskom magistralom (M-22) Arandelovac je povezan spomenutom saobraćajnicom M-4 (kod Lazarevca), već spomenutim putem R-201 (kod Stepojevca) i putem R-202 (kod LJiga).

Od najbližeg aerodrome “Nikola Tesla” arandelovačka opština je udaljena 1 sat i 15 minuta vožnje, a od niškog aerodrome “Car Konstantin” oko 2 sata (187 km).¹⁸

Kada govorimo o povezanosti Arandelovca sa nekim drugim turističkim destinacijama, prvo treba spomenuti susednu opštinu Topola sa kojom je povezan putem R-215a, sa Banjom Vrujci je povezan saobraćajnicom R-202, sa planinom Rudnik putem R-215 do Donje Šatornje (u čijoj blizini se nalaze manastiri Nikolje i Blagoveštenje), a onda se odvaja put R-126, itd. Jedna od stavki u turističkoj ponudi Arandelovca je i tzv. vinski turizam, pa treba spomenuti i kakva je povezanost ove opštine sa nekim drugim centrima takvog turizma. Već je bilo reči kako je arandelovačka opština povezana sa Topolom, sa Smederevom je povezana direktno putem R-202 (preko Mladenovca), preko saobraćajnice E-75 lako se može doći do Knjaževca (kod Aleksinca se odvaja put R-121 koji preko Soko Banje vodi do Knjaževca).

Javni prevoz obuhvata gradski, prigradski i međumesni saobraćaj. Prigradskih linija ima 11, a međumesni saobraćaj obuhvata polaske za Beograd, Kragujevac, Lazarevac i druge gradove.¹⁹

¹⁸ Hosting d.o.o., *Strategija razvoja turizma u opštini Arandelovac*, Opština Arandelovac, 2007. str. 8

¹⁹ <http://www.arandelovaonline.com/red-voznje/red-voznje-u-arandelovcu>, od ponedeljka 28. avgusta 2012. godine

Železnički saobraćaj ne postoji i to predstavlja ozbiljan nedostatak za mogućnost razvoja turizma.

Za sada je u opštini Arandelovac naročito razvijen banjski i *wellness* turizam (naročito sa početkom rada hotela „Izvor” ponuda je bogatija), a ostali vidovi turizma su slabo ili nikako zastupljeni.

2.5. Osnovni davaoci turističkih usluga

Pre nego što nastavimo dalju analizu Arandelovca kao turističke destinacije moramo dati i definiciju ugostiteljstva (hotelijerstva i restoranstva): „Privredna delatnost koja obezbeđuje pružanje usluga smeštaja i ishrane naziva se ugostiteljstvo. Pre svega, može se posmatrati ugostiteljstvo koje pruža usluge smeštaja i najčešće se kvalifikuje kao hotelijerstvo i ono koje pruža usluge ishrane a posmatra se kao restoranstvo”²⁰. Ova definicija upravo objašnjava čime ćemo se baviti u ovoj glavi, a to su osnovni davaoci turističkih usluga na teritoriji opštine Arandelovac.

2.5.1. Hotel „Izvor”

U periodu do 1985. godine, kada se završava doba većih investicija u Arandelovcu i kada je baza turizma dobila konture koje je zadržala u maje-više istom obliku do današnjih dana, izgrađen je i treći hotel – hotel „Izvor”. Bio je pravo remek-delo arhitekture u vreme kada je izgrađen 1978. godine. Tada je ovaj hotel imao 13.524 m² ukupne površine, sa 214 smeštajnih jedinica (8 velikih i 7 malih apartmana, 24 jednokrevetne sobe i 175 dvokrevetnih soba), 1.000 mesta u restoranima i aperitiv baru, 300 sedišta u kongresnoj sali i zatvoreni bazen.

Međutim, posle privatizacije tokom 2004. godine, menadžment ovog turističkog kompleksa sa vlasnikom i generalnim menadžerom Miroljubom Alesićem na čelu, pristupio je novoj rekonstrukciji i proširenju ovog izuzetnog zdanja. Tako je prošle godine izgrađen i ponovo počeo sa radom luksuzni hotel „Izvor“ (pet zvezdica) kao kongresno *Spa & Wellness Resort* hotelsko zdanje, koje se prostire na preko 32.000 m².

²⁰ Unković S., Zečević S., *Ekonomika turizma*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd 2005, str. 90 i 91.

Hotel raspolaže sa 165 smeštajnih jedinica (kapaciteta do 500 gostiju) raspoređenih u jednokrevetne i dvokrevetne sobe, superior sobe (dvokrevetna soba sa odvojenom prostorijom za treću osobu), apartmane i superior apartmane. U okviru hotelskog smeštaja nalaze se i četiri sobe za lica sa posebnim potrebama.

Sve sobe su opremljene modernim nameštajem, poseduju centralnu klimatizaciju, mini bar, sef, besplatan wireless internet, LCD tv i Voip telefon.

Pored raznovrsnih obroka na bazi švedskog stola u pansionском restoranu, gostima se nude i specijaliteta italijanske, nacionalne i internacionalne kuhinje u prijatnom ambijentu dva A la carte restorana.

Pored toga, hotel „Izvor“ ima više drugih pratećih sadržaja kao što su *wellness centar* sa devet bazena sa preko 1000m² vodenog ogledala sa prirodnom, lekovitom, termomineralnom vodom, prečišćeno najsavremenijom tehnologijom. Posebnu celinu čini veliki aqua park sa tri bazena, dvanaest slajdova za odrasle, tri slajda za decu i mnoštvo atrakcija”.²¹

Isto tako, *SPA & Wellness* programi u hotelu „Izvor” su idealni za podmlađivanje kože i tela, regeneraciju kože, otklanjanje stresa, poboljšanje imuniteta, smanjenje kilograma i povećanje energije. Oni greju organizam i podstiču stvaranje serotonina – hormona sreće.

SPA & Wellness programi hotela “Izvor” obuhvataju sledeće sadržaje:

- veliki centralni zatvoreni bazen (30°C);
- spoljašnji bazen sa barom u vodi;
- spoljašnji dečiji bazen;
- dva zatvorena dečija bazena;
- hidromasažna kada;
- turska banja (38°C);
- bazen za odmaranje (36°C);
- relaks soba,
- biosauna – umanjuje nivo stresa sa raznovrsnom aroma terapijom i svetlosnim efektima;
- ruska banja – u kojoj doživljavate posebnu harmoniju i opuštanje duha i tela, koristeći brezove grančice koje se natapaju posebnim brezovim aromatičnim uljem;
- parno kupatilo;

²¹ <http://www.a-hotel-izvor.com/>, od srede 7. marta 2012. god.

- Vichy masaža – soba u kojoj se uz pomoć pokretnih mlaznica postiže umirivanje nervnog sistema, hidratacija kože i pojačava mišićni tonus;
- finska suva sauna – pojačava imuni sistem, umanjuje bol u mišićima i čini kožu elastičnom i glatkom;
- soba za masažu;
- soba za tretmane lica i tela
- veseli tuševi sa zvučnim i svetlosnim efektima („Sibirska noć“, „Karipska oluja“ i „Kišna magla“).

Spa & Wellness centar dostupan je isključivo gostima hotela, a njegovo korišćenje je besplatno.

Aqua park

U sklopu hotelsko-turističkog kompleksa "Izvor", nalazi se i aqua park, sa tri bazena, dvanaest velikih tobogana od kojih je najviši 22 m, dečijim atrakcijama, nacionalnim restoranom, kafeima, terenima za male sportove i tenis, kao i amfiteatrom za koncerte i druge događaje na otvorenom prostoru. Korišćenje aqua parka je besplatno za goste hotela.

Primarna ciljna grupa hotela „Izvor“ su poslovni ljudi, a sekundarna – porodice kojima bi wellness sadržaji i aqua park nudili relaksaciju i zadovoljstvo, a samim tim i motiv za ponovnu posetu.

2.5.2. Hotel „Šumadija”

Po završetku Prvog svetskog rata i stvaranja nove države (1. decembra 1918) koja je nazvana Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (kasnije Kraljevina Jugoslavija, a posle Drugog svetskog rata FNRJ, pa SFRJ) nastavljena je banjsko-lečilišna i turistička aktivnost Bukovičke banje i Arandjelovca. Nastavljeno je sa radom u dotadašnjim kapacitetima, a razmišljalo se i o izgradnji novih. Tako se 1929. godine, posle dogovora između uprave Bukovičke banje i ondašnjih resornih ministarstva, a kasnije i između banjske Uprave i Dunavske banovine, počelo sa izgradnjom hotela „Šumadija”, čija je izgradnja trajala 10 godina i koja je završena 1939. godine. Hotel je bio namenjen gostima slabijeg platnog standarda i trebalo je da bude banjski stacionar, jer je tada

zamišljeno da se novi hotel u celinu poveže sa banjskim lečilištem, hotelom „Staro zdanje” i svim ostalim delovima banjskog parka.

Kada je počeo da prima prve goste, sa tadašnjim banjskim kupatilom, otvorenim bazenom i sa 200 postelja, hotel „Šumadija” je u to vreme predstavljao najbolje uređen banjsko-stacionarni kompleks u Srbiji. Međutim, Drugi svetski rat je prekinuo tadašnju intenzivnu turističku aktivnost, kao i sve druge poslove i delatnosti, kako u ovoj sredini tako i na svim drugim tadašnjim prostorima Jugoslavije.

Po završetku rata, u novoj državi se nastavilo sa obnovom, izgradnjom i oživljavanjem svih oblasti života i rada ondašnjeg stanovništva, pa i na polju banjskog lečenja i turističkih i drugih usluga u Bukovičkoj banji i opštini Arandjelovac. Ponovo je počeo sa radom i hotel „Šumadija”, kao i hotel „Staro zdanje”, banjsko lečilište i drugi ovdašnji kapaciteti. Opet su ovde počeli da dolaze stari i novi gosti, da se organizuju raznovrsni kulturno-umetnički sadržaji, razna sportsko-rekreativna takmičenja, priređuju priredbe i igranke i drugo. U krugu Bukovičke banje, 1958. godine, izgrađen je veliki otvoreni bazen sa mineralnom vodom, što je stvorilo još bolje uslove i pogodnosti za dolazak i boravak mnogih posetilaca, a naročito učenika osnovnih i srednjih škola za vreme njihovih ekskurzija – u hotelu „Šumadija”, kao i na svim drugim mestima u okviru Bukovičke banje i cele opštine Arandjelovac. Taj intezitet turističke ponude i usluga trajao je nekoliko decenija, sve do početka devedesetih godina prošlog veka, kada je došlo do velikih nesporazuma i sukoba na prostorima ondašnje Jugoslavije i njenog raspada.

U oružanim sukobima i ratovima na tlu SFR Jugoslavije bilo je velikih materijalnih razaranja i stradanja ljudi, među kojima je bio i veliki broj ranjenih i povređenih, koji su u periodu od 1991 – 1993. godine bili smešteni u hotelu „Šumadija” u Arandjelovcu, sve do 1993. godine kada je u velikom požaru ovaj objekat izgoreo gotovo do temelja. Renoviran je nekoliko godina kasnije i ponovo je otvoren za turiste.

Danas hotel „Šumadija” raspolaže sa 70 dvokrevetnih soba, tj. 130 ležajeva, zatim sa restoranom od 300 i restoran-baštom od 150 mesta. Potkrovlje hotela, gde se nalazi dodatnih 30 soba, nakon požara nije renovirano i čeka obnovu. Kada bi se i to uradilo, hotel bi mogao da ponudi smeštaj za 200 gostiju. S obzirom da je izvršena privatizacija akcionarskog društva „Bukovička banja“, kome pripada ovaj hotel, od strane firme „Amasis” d.o.o. iz Beograda za cenu od 738.800,00 evra treba očekivati renoviranje ovog zdanja i uključivanje u turističku ponudu arandjelovačke opštine.

Ovaj hotel je proglašen za kulturno dobro i zaštićen kod Zavoda za zaštitu spomenika kulture.

2.5.3. Hotel “Staro zdanje”

„Staro zdanje” u Arandelovcu prvobitno je bilo predviđeno kao dvor i zadužbina dinastije Obrenović. Izgradnju ovog objekta na prostoru ondašnjeg parka „Bukovičke banje” započeo je knez Miloš Obrenović 1859. godine, u vreme svoje druge vladavine, po projektu arhitekta Koste Šreplovića, minhenskog učenika, a završio ju je knez Mihailo Obrenović 1872. godine. Bila je to jednu od najlepših i najvećih zgrada u Srbiji toga vremena (uz Kapetan Mišino zdanje u Beogradu) sa 9.000 kvadratnih metara prostora, koja je zamišljena kao rezervna rezidencija dinastije Obrenovića i Vlade i Skupštine Kneževine Srbije. Međutim, usled premeštanja tadašnje prestonice iz Kragujevca u Beograd i zbog drugih okolnosti, „Staro zdanje” ostaje, pre svega, dvor-letnjikovac dinastije Obrenović. Najimpresivniji deo dvora bila je balska sala, poznata ka Kneževa sala. U Sali su se nalazili centralni luster, sastavljen od mnogo delića kristala i četiri manja luster, koja su ga okruživala. Ovde su se nalazile vredne umetničke zbirke slika, kao i poseban stilski nameštaj.

U vreme kralja Milana i kralja Aleksandra Obrenovića ovde su se tradicionalno priređivali balovi, o kojima se pričalo u celoj Srbiji. Zanimljivo je da je u svečanoj kneževnoj sali ovog zdanja, na jednom od mnogobrojnih balova i oficirskih žureva, mladi poručnik Živojin Mišić sredinom druge polovine 19. veka upoznao i svoju buduću suprugu Lujzu Šulc, unuku nadzornika radova i glavnog zidara ovog zdanja.

Međutim, posle „Majskog prevrata” i ponovnog dolaska dinastije Karađorđević na vlast 1903. godine, „Staro zdanje” gubi na dotadšnjem značaju. Tek 1906. godine kada je izgrađena pruga uskog koloseka od Beograda do Arandelovca, ovaj dvorac postaje hotel i prima svoje nove goste – turiste koji su svakodnevno pristizali vozovima iz Beograda.

Između dva svetska rata „Starim zdanjem” upravlja Dunavska banovina, a posle Drugog svetskog rata, u novoj državi FNRJ (SFRJ), ovaj hotel je prvo u državnom vlasništvu, a zatim posluje kao hotelski kompleks u okviru društvenog preduzeća „Bukovička banja” - Arandelovac.

Hotel „Staro zdanje” se nalazio u vlasništvu Direkcije za imovinu Republike Srbije za čije upravljanje je bilo zaduženo preduzeće A. D. „Bukovička banja”. Ali ovaj nekadašnji dvorac i velelepni hotel danas je zatvoren za posetioce, jer je kao i u slučaju hotela „Šumadija“, privatizovan i očekuje se njegovo renoviranje.

Ovaj hotel je proglašen za kulturno dobro i zaštićen kod Zavoda za zaštitu spomenika kulture.

2.5.4. Specijalna bolnica za rehabilitaciju „Bukovička Banja“

Lekovitost i pomoć u lečenju i ozdravljenju uz pomoć bukovičke „kisele vode“ za sve one koji su je u određenim periodima pili ili su se u njoj kupali traje više od dva veka – od vremena njenog „otkrića“ (1811.) do današnjih dana. Pa ipak, prvi „bolnički tretmani“ počinju 1836. godine, kada je urađena prva hemijska analiza ove vode i utvrđeno njeno lekovito svojstvo. Od tada ovde počinje organizovano lečenje pod kontrolom lekara, počinje se sa stvaranjem osnovnih urbanih i zdravstvenih uslova za to, a zatim se proširuju i kapaciteti, nabavlja oprema, uređuje okolina, izgrađuje infrastruktura, utvrđuju pravila ponašanja i slično. To traje godinama i decenijama, a naročito u drugoj polovini XIX i u prvoj polovini XX veka, kada ubrzo po završetku Drugog svetskog rata ova zdravstvena ustanova dobija status i zvanje „Prirodno lečilište Bukovička banja”, a zatim prerasta u „Specijalizovani zavod”. Pod nazivom Specijalna bolnica za rehabilitaciju „Bukovička banja” egzistira od 1999. godine.

Danas se u Specijalnoj bolnici za rehabilitaciju „Bukovička Banja“ primenjuju najsavremenije terapijske metode i pružaju zdravstvene usluge u lečenju:

- bolesti gastrointestinalnog trakta (bolesti jetre, mokraćnih kanala, dvanaestopalačnog creva, želuca, žuči i drugo);
- oboljenja hepatobilijarnog trakta i pankreasa;
- bolesti respiratornog sistema;
- bolesti metabolizma;
- periferne vaskulopatije;
- hronične neuralgije;
- hronične profesionalne bolesti i trovanja teškim metalima;
- povrede i oboljenja lokomotornog sistema i slično.

U Specijalnoj bolnici radi i jedino odeljenje u našoj zemlji za produženo lečenje, edukaciju i rehabilitaciju dece obolele od insulinozavisnog oblika šećerne bolesti.

U rekreacionom bloku, pored standardnih hidroterapijskih procedura, postoje bazen sa đakuzijem i podvodnom masažom, solarijum, sauna, hidrokinetički tuševi, tuš-masaže sa promenljivim pritiskom i temperaturom, blatne kupke i fitnes kabinet.

2.5.5. Hotel „Kruna”

Hotel Kruna je novijeg datuma (otvoren je 1. juna 2008), građen je u periodu od 2001. do 2008. godine i ukupne je površine od 1.500 kvadratnih metara. Ministarstvu ekonomije i regionalnog razvoja ove godine je podnet zahtev za kategorizaciju, a predviđeno je da bude hotel sa dve do tri zvezdice. Hotel ima 12 soba sa 30 ležaja i restoran kapaciteta 600 mesta.

Pre početka rada hotela, radio je samo restoran, za koji smo rekli da ima 600 mesta, u kome su održavani svečani banketi, svadbe, ispraćaji... Sobe su moderno opremljene sa internetom, plazma televizorima, tuš-masažerima u kupatilima, mini barovima i sefovima. Najviše gostiju bilo je iz Austrije, bivših jugoslovenskih republika, Grčke, Poljske, itd.

Menadžment hotela „Kruna” posebnu pažnju posvećuje ljudskim resursima; obavlja se stalna edukacija, prate novi trendovi u hotelijerstvu, a sve u cilju da se usluga podigne na najviši nivo.

2.5.6. Dečje odmaralište "Bukulja"

Na planini Bukulja pokraj Aranđelovcu, na 270 m nadmorske visine, nalazi se Beogradsko dečje odmaralište „Bukulja“.

Ovo odmaralište sastoji se od tri paviljona sa kapacitetom od 34 sobe sa 150 ležajeva. Godine 2008. renovirana su sva tri objekta. U paviljonu 1 i 2 svaka soba poseduje sopstveno kupatilo. Za teniski kamp u ponudi su paviljoni 1 i 2. U samom objektu nalazi se i ambulanta sa lekarskom službom, koja je na raspolaganju korisnicima objekta 24 časa. Objekat raspolaže dnevnim boravcima, kafe klubom i TV salom.

Dvorište objekta je uređeno i obogaćeno sadržajima kao što su otvoreni dečji bazen, igralište sa penjalicama, klackalicama i ljuljaškama, terenima za mali fudbal, košarku, odbojku i rukomet.

U krugu ovog odmarališta nalazi se i kuća u starom srpskom stilu, iz koje je Tanjug 1945. godine objavio kraj Drugog svetskog rata.

2.5.7. Etno apartmani na Bukulji

Na padinama planine Bukulje, gde izvire mineralna voda „Knjaz Miloš“, na oko 400m nadmorske visine, odmah pored Arandelovca, podignuta su naselja sa etno-kućama, odnosno etno sela „Divljakovac Bajka” i „Brestovi i vizija”, koja se odlikuju ekskluzivnim apartmanima i prvoklasnom hranom, tradicionalnom arhitekturom i ambijentom, gostoprimstvom i slično. Takođe, sa druge strane Bukulje, u blizini Garaškog jezera izgrađeno je i etno selo „Garaške breze” u sličnom ambijentu i tradicionalnom etno stilu, sa raznovrsnim turističkim sadržajima.

Etno selo „Divljakovac – Bajka” u Arandelovcu nalazi se na obroncima planine Bukulja, u ulici Vojvode Putnika, kod vojne pošte, tačnije na 398m nadmorske visine, gde dolazi do takozvanog ukrštanja vetrova. To je idealno mesto za sve one koji žele odmor i malo tišine i one koji vole da uživaju u starini. Sa tog mesta se pruža predivan pogled na grad i okolinu. Etno selo “Divljakovac – Bajka” ima bogatu gastronomsku ponudu iz domena domaće kuhinje, pa je samim tim pogodno za gastronomski turizam.

U "Divljakovcu" se nalazi sedam restauriranih i savremeno opremljenih tradicionalnih kuća dopremljenih iz nekoliko sela arandelovačke opštine, koje su stare više od 200 godina, kako bi se gostima dočarao autentični etno ambijent. Iz 1800. godine su dve kuće, jedna je iz 1834. a jedna iz 1917, dok su i ostale premašile blizu dva veka postojanja. Etno selo je ograđeno pletenom ogradom i tarabama, staze su napravljene od ćeramide, a tu su i furuna za pečenje hleba, burad kao kante za otpatke, amovi, stara kola, cveće...

Ovo etno selo poseduje dva četvorokrevetna apartmana sa francuskim ležajevima, dakuzijem, telefonom, grejanjem na gas i priključkom za internet, kao i pet dvokrevetnih soba. U okviru etno sela je i restoran nacionalne kuhinje, koji sa baštom i tremom može da primi oko 150 gostiju.

Za goste "Divljakovca" obezbeđen je parking sa više od 20 mesta, a organizuju se i ture do Oplenca (zadužbine Karađorđevića), ustaničkog Orašca, pećine Risovača, parka

Bukovičke banje i šetnje stazama Bukulje (sve do osmatračnice visoke 19 metara), posete venčačkim vinogradima, itd.

Etno selo “Brestovi i vizija”, na obroncima Bukulje, vlasnika Milivoja Tomića, dobilo je naziv po kafani “Brestovi”, koju je držao Tomićev deda u obližnjem selu Donja Šatornja, u podnožju Rudnika. Nastavljajući ugostiteljsku tradiciju svoga dede, gospodin Tomić je odlučio da iskoristi prirodne lepote rodnog grada i da na obroncima planine Bukulje sagradi velelepne, ekskluzivne turističke apartmane, restauracijom tri originalna šumadijska drvena vajata, starija od dva veka.

Stare drvene kuće, između ostalih i kuću Karađorđevog konjušara staru više od dvesta godina, koju je preneo iz sela Junkovci kod Topole, vlasnik ovog etno sela je preuređio u šest apartmana sa kapacitetom od 14 ležajeva i 5 pomoćnih ležajeva. Tu su i kuhinje u etno stilu, kupatilo sa đakuzijem (u velikom apartmanu), drveni kreveti i podovi sa mirisom starine, grejanje na gas i još mnogo toga ...

Ono što ovom domaćinstvu pored divnog ambijenta daje pečat i opravdava ono što ga čini etno domaćinstvom jeste hrana koja se tokom cele godine priprema na drvima i pruža mogućnost da uživate u pravoj šumadijskoj trpezi.

„Brestovi i vizija” nalaze se na oko 350 metara nadmorske visine, na planini Bukulji, odakle se prteže vidik na pola Šumadije, od Venčaca, preko Topole i Oplenca, Kosmaja, Homoljskih planina...

Etno selo „Garaške breze” nalazi se u srcu Šumadije u podnožju planine Bukulje i udaljeno je od Arandjelovca i Bukovičke banje 6 kilometara. Predeo je bogat šumom i pašnjacima, i nalazi se na nadmorskoj visini od 450 metara. Glavna atrakcija ovog sela je Garaško jezero, koje je bogato trofejn timercima ribe. Zbog toga su Garaši posebno interesantni pasioniranim ribolovcima. Pored jezera se nalazi sportski kompleks sa otvorenim bazenom, sportskim terenima, restoranom i drugim sadržajima.

Dvorište ovog etno sela okruženo je brezama, četinarima i drugim zelenilom, a ime je dobilo zahvaljujući brezama kojih ovde ima u izobilju. Ono što ovom mestu za odmor i rekreaciju, pored divnog ambijenta, daje pečat je hrana koja se tokom cele godine priprema na drvima i pruža mogućnost da uživate u pravoj šumadijskoj trpezi.

Ovo etno selo udaljeno je od Garaškog jezera oko jedan kilometar, a na putu do jezera nalazi se seoska crkva svetog Ilije.

2.5.8. Ostali davaoci usluga

U opštini Arandjelovac postoji i niz manjih davaoca turističkih usluga koji nemaju neku bogatu istoriju, ali zaslužuju da budu navedeni.

Vila „Aleksandar” nalazi se u selu Orašcu na oko 8 kilometara od Arandjelovca, ima 20 soba sa oko 30 ležajeva, a svaka soba ima mini bar, televizor, telefon, sef, internet priključak, sve prostorije su klimatizovane i poseduju video nadzor. U sklopu vile “Aleksandar” pored smeštaja možete uživati u malim vilama Loreana, Sara, Lejla i Olivera koje su izgrađene u duhu tradicionalnih objekata stare Šumadije. Ovaj objekat je visoke kategorije i predviđen je za luksuzni turizam.

Vila „Sokol” spada u grupu novo izgrađenih objekata, s obzirom na to da je izgrađena 2010. i u vlasništvu je DOO “Sokol” – preduzeća za projektovanje, inženjering i izvođenje radova iz Arandjelovca. Vila ima 5 apartmana sa oko 20 ležajeva. Ovaj objekat namenjen je turistima i poslovnim ljudima.

Konačište „Zlatni kotlić” nalazi se u Orašcu, u blizini kompleksa „Prvi srpski ustanak“, na 5km od Arandjelovca. Prostire se na placu od 2000 kvadratnih metara, dok je njegova površina 1200 kvadratnih metara i ima 14 soba i 2 apartmana, spa centar kao i vanjska hidro masažna đakuzi kada, poseduje podno grejanje, 2 parking prostora za svoje goste kao i 2 posebna ulaza na prostor oko konačišta. Nalazi se na 70 km od Beograda, a 50 od Kragujevca. Ceo objekat je pod video nadzorom.

DOO „Rujna zora” ima 7 soba sa 2 ležaja, 17 soba sa tri ležaja i 7 apartmana sa 5 ležaja. Sve sobe i apartmani su opremljeni televizorom, klima uređajem, telefonom i kupatilom. Smeštaj je idealan kako za turiste i banjske goste tako i za školske ekskurzije i pripreme sportista. „Rujna zora“ raspolaže sa restoranom koji je kapaciteta 600 mesta i pogodan je za organizaciju različitih slavlja, ispraćaja, svadbi, banketa...

Motel „Kraljica” nalazi se u Orašcu na oko 2 kilometra od Arandjelovca. Rasplaže sa 7 apartmana i ukupno 14 ležajeva.

Pored spomenutih hotela, vila, motela, u opštini Arandjelovac postoji i veći broj manjih vila, apartmana i smeštajnih kapaciteta druge vrste, koje ćemo dati u sledećoj tabeli:

Tabela 6. Ostale vile, apartmani i privatni smeštaj opštini Arandelovac

Br	Vile, apartmani i privatni smeštaj			
	Naziv	Br. soba	Br. Ležaja	Br. Zvezdica
1	Apartman Krsmanović	1	3	****
2	Apartman Lina	1	4	****
3	Apartman Lukić	1	5	***
4	Apartman Nada	1	4	**
5	Apartmani Bijelić	4	11	***
6	Apartmani MM	2	9	***
7	Apartmani Nika	2	4	***
8	Apartmani Royal	4	8	***
9	Bižić Marija	1	3	***
10	Božić (Gornja Trešnjevica)	2	10	**
11	Čirić Zorica	1	5	****
12	Janković Darko	2	4	**
13	Kondžulović (selo Garaši)	2	7	**
14	Mihailović Vesna	1	4	***
15	Milićević Vojin	1	5	***
16	Pantelić Radivoje	4	12	**
17	Pavlov	3	8	**
18	Pavlović Ljubinka	1	5	**
19	Petrović Nada	1	2	***
20	Petrović Ratomir	1	4	**
21	Radisavljević Radoslav	1	4	****
22	Radisavljević Dejan	1	2	**
23	Sobe i apartmani Nedeljković	6	12	***
24	Stojanović Snežana	2	4	***
25	Studio M	1	2	**
26	Urošević Marina	1	3	***
27	Vera Petković (Garaši)	5	11	*
28	Vila Biljana	4	12	***
29	Vila Mila	5	11	***
30	Vojinović Marija	1	5	***
31	Vukajlović Miloš	1	5	**
32	Zečević Predrag	1	5	**

Izvor: <http://www.bukovickabanja.rs/smestaj.html>, od petka 23. novembra 2012. god.

Tu, naravno nije kraj spiska davaoca usluga smeštaja za turiste u Arandelovcu, jer postoji i veliki broj neevidentiranih smeštajnih kapaciteta, pa samim tim i podatke koje daje Republički zavod za statistiku Srbije moramo uzeti sa rezervom, jer po rečima ljudi koji se bave turizmom u opštini Arandelovac ima veliki broj neevidentiranih turista koje zvanična statistika nije obuhvatila.

2.5.9. Restoranstvo u opštini Arandelovac

Već smo više puta napomenuli da Arandelovac ima relativno dugu istoriju davanja turističkih usluga i sasvim je logično da pored brojnih hotela, motela, vila i drugih smeštajnih kapaciteta postoji i veliki broj restorana. U sledećoj tabeli daćemo pregled najznačajnijih restorana, sa kojim kapacitetima raspolažu, kao i kakva kuhinja je zastupljena u svakom od navedenih objekata:

Tabela 7. Restorani u opštini Arandelovac

R.br.	Naziv objekta	Kapacitet	Kuhinja
1	Restoran "Aleksandar"	200	tradicionalna i internacionalna
2	Restoran "Grb"	140	nacionalna i internacionalna
3	Restoran "Park"	110	nacionalna
4	Restoran "Vidikovac"	80	internacionalna
5	SUTR "Šumadijski dvori"	250	nacionalna
6	Restoran "Vajat"	77	nacionalna
7	Restoran "Arkade Aleksandar"	160	tradicionalna i internacionalna
8	Pizzeria "Via del Amore"	65	italijanska
9	Pizzeria i poslastičarnica "Mali Pariz"	80	italijanska
10	Poslastičarnica "Zelena jabuka"	90	italijanski sladoled
11	Kafe pizzeria "Leonardo"	95	italijanska
12	Poslastičarnica "Slatko Srce"	67	Domaći kolači

Izvor: <http://www.bukovickabanja.rs/gastronomija.html>, od srede 7. marta 2012. god.

Neki od ovih restorana imaju bogatu tradiciju, kao npr. Restoran "Arkade Aleksandar", neki su novijeg datuma, ali svi zajedno upotpunjuju turističku ponudu opštine Arandelovac.

2.5.10. Vinski turizam opštine Arandelovac

Poseban segment turističke ponude opštine Arandelovac je i vinski turizam. Ova opština se nalazi na mapi "Vinskog puta Srbije", iako danas ovaj vid turizma nema takav značaj kao što je nekada imao. Arandelovačka opština je poznata po vinovoj lozi i vinu, a osnivanjem Venčačko-vinogradarske zadruge 1903. godine na ovim prostorima počela je

značajnija prerada grožđa, proizvodnja vina, ali i razvoj vinskog turizma. Čak su i mnoge poznate ličnosti bili gosti Arandelovca zahvaljujući Venčačko-vinogradarskoj zadruzi kao što su Eleonora Ruzvelt i Franš Depere, a hektari obradivih površina su bili pod vinovom lozom, naročito u Orašcu, Vrbici i na padinama Venčaca. Posle II svetskog rata počelo je propadanje Venčačko-vinogradarske zadruge, da bi 2003. godine prestala sa radom zbog nerazrešenih sporova i pravno-imovinskih problema koji su se pojavili u vreme i nakon privatizacije.

Da se ipak tradicija vinogradarstva i vinskog turizma nastavi potrudila se **Vinarija Vrbica** koja je nastala 2003. godine i danas poseduje 10 ha vinograda gde se uzgajaju visokokvalitetne sorte belog i crvenog grožđa poreklom iz Francuske i proizvodi oko tridesetpet hiljada litara vina godišnje. U samom srcu vinograda nalazi se restoran Tarpoš sa 180 mesta (120 unutra i 60 na tremovima i terasi). U ponudi ovog restorana nalaze se domaća vina (Tarpoš, Orašac, Lipar i Menuet), kao i obilazak vinograda prilikom koga se turisti mogu upoznati sa tehnologijom izrade vina.²²

Pored Vinarije Vrbica razvoju vinskog turizma doprinosi i vinski **Podrum Grb** koji se takođe nalazi na mapi "Vinskog puta Srbije" (Šumadije) i bavi se preradom grožđa i proizvodnjom vina (vranac, rajnski i italijanski rizling,), a ima i sopstveni restoran kapaciteta 100 mesta (i 40 u letnjoj bašti). Ovaj podrum proizvodi godišnje 20.000 l vina i snabdeva mnoge beogradske restorane, ali i Hotel Izvor.²³

Ukoliko se reši problem Venčačko-vinogradarske zadruge i ona ponovo počne sa radom moglo bi se očekivati da se samim tim poboljša turistička ponuda, opština Arandelovac i postane još značajnija destinacija vinskog turizma.

2.5.11. Turističke agencije u opštini Arandelovac

Kada govorimo o davaocima turističkih usluga ne možemo zaobići i turističke agencije u opštini Arandelovac. Pre nego što nešto kažemo o tome moramo se upoznati sa definicijom kategorije o kojoj govorimo: "Putnička agencija je ono privredno preduzeće koje usluge trećih preduzeća, potrebnih za putovanje i boravak, posreduje turistima, ili te usluge nudi u posebnim kombinacijama kao nove sopstvene usluge"²⁴. Ne

²² <http://vinarijavrbica.rs/restoran>, od nedelje 4. novembra 2012.

²³ <http://www.arandelovac.publikacija.rs/sr/impresum/80-restoran-grb.html>, od nedelje 4. novembra 2012.

²⁴ Klatt H., i Fischer J., Die Gesellschaftsreise, Karl Heymanns Verlag, Keln, 1961., str 17, preneto iz Vesna Spasić, *Menadžment turističkih agencija i organizatora putovanja*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2010. str. 3

ulazeći u raspravu da li je pogodniji naziv putničke ili turističke agencije (što je savremeni naziv), u sledećoj tabeli daćemo spisak svih turističkih agencija u opštini Arandelovac:

Tabela 8. Turističke agencije u opštini Arandelovac

Turističke agencije u Arandelovcu		
Br.	Naziv	Adresa
1	AGENCIJA ART TURS	Kneza Mihaila BB
2	AGENCIJA BB TURS	Kneza Mihaila 92/2
3	ATLAS TTT	Jadranska 7b
4	AUTOSAOBRAĆAJ DD	Železnička 17
5	EXPERT ŠPED	Ratnih vojnih invalida BB
6	INTEGRAL TRAVEL	Kralja Petra I BB
7	KM TOURS DOO	Knjaza Miloša 163
8	LAJKA TOURS DOO	Kneza Mihaila BB
9	MAMBO TOURS	Obilićeva 1b
10	STEPANOVIĆ & ŠIPKA DOO	Knjaza Miloša 263
11	TRANŠPED PRO TEAM DOO	Ratnih vojnih invalida BB
12	TURISTIČKA ORGANIZACIJA ARANĐELOVAC	Knjaza Miloša 243
13	VOYAGER AGENCIJA	Cara Dušana L-1
14	ZORAN ŠPED DOO	Ratnih vojnih invalida BB

Izvor: <http://turistickeagencije.cu.rs/arandjelovac/>, od nedelje 8. aprila 2012. god.

Sve ove agencije bave se uobičajenim poslovima kao što su pripreme za putovanje putnika, osiguranje istih, izrada programa putovanja za pojedince i grupe, prodaja karata za razna saobraćajna sredstva, izdavanje vaučera, vođenje pojedinaca i grupa tokom putovanja itd.

2.5.12. Turistička organizacija Arandelovac

Turistička organizacija Arandelovac osnovana je 30. juna 1994. godine kao javna služba, posle transformacije dotadašnjeg Turističkog saveza opštine Arandelovac. Primarni cilj ove javne službe je objedinjavanje celokupne turističke privrede Arandelovca, kao i zajednička ponuda i propagandno-informativna aktivnost, u cilju

afirmacije i popularizacije područja kao turističke destinacije na domaćem i inostranom tržištu.

Turistička organizacija Arandjelovac u okviru svoje osnovne delatnosti koja je utvrđena zakonom, a u cilju valorizacije, očuvanja i zaštite turističkih vrednosti, nastoji da obezbedi sledeće:²⁵

1. izradu programa razvoja i odgovarajućih planskih akata – projekat revitalizacije, zaštite i razvoja parka Bukovičke banje kao zaštićene kulturno-istorijske celine. Projekat obuhvata sve aspekte ovako složene celine: zelene površine, cvetnjake, mobilijar, fontane, rekreativne sadržaje, rešenje saobraćaja, kapije, izvore itd;

2. unapređenje opštih uslova za prihvatanje i boravak turista (sadržaji javnog karaktera od interesa za turizam), brigu o zaštićenom području banje; uređenje prostora turističkog terminala na zastićenom području pećine Risovača i zajednička ulaganja sa Muzejom grada, kao staraocem nad zastićenim područjem pećine Risovača; izgradnju i rekonstrukciju fudbalskih terena; izradu programa turističke valorizacije vrha Bukulje i postavljanje turističke osmatračnice (na osmatračnicu je postavljen panoramer vredan više hiljada evra za razgledanje Arandjelovca i okoline, a u toku je izrada flajera o Bukulji gde će biti date informacije o najznačajnijim atrakcijama ove planine); ulaganja u hotelske kapacitete i banjsko lečilište;

3. usmeravanje i koordinaciju aktivnosti nosilaca turističke ponude (povećani su smeštajni kapaciteti u domaćoj radinosti, kategorisano je preko 200 ležajeva i napravljeni su ugovori o izdavanju i agencijskom radu) – kontinuirano praćenje tržišta, obradu statističkih podataka, zajedničke promotivne aktivnosti sa hotelijerima i banjskim lečilištem (u tu svrhu izrađen je vrlo informativan internet sajt);

4. organizovanje turističke informativno–propagandne delatnosti, kulturnih, sportskih i drugih manifestacija. U prošloj godini organizovano je orjentiring takmičenje Srbije na Bukulji, manifestacije etnobazar – „Etnoar“, i „Dani otvorenih dvorišta“ (u saradnji sa još 9 opština), itd. Turistička organizacija Arandjelovca promoviše objedinjenu ponudu grada na sajmovima u zemlji i inostranstvu (zabeleženo je učešće na sajmovima u Beogradu, Nišu, Novom Sadu i Banja Luci), izdaje za svaku sezonu cenovnike i informatore na srpskom i nekoliko stranih jezika (u saradnji sa 9 opština u regionu štampan je prospekt „Verski objekti“ i to na Engleskom Flamanskom i Srpskom jeziku, a to je predstavljeno i na sajmu u Briselu), izdaje opšti prospekt banje i kartu grada i

²⁵ <http://www.arandjelovac.rs/turisticka.html>, od četvrtka 8. marta 2012. god.

redovno dostavlja aktuelne programe i cenovnike sredstvima javnog informisanja. U okviru svoje delatnosti Turistička organizacija pomaže brojne sportske manifestacije, Smotru umetnosti „Mermer i zvuci“ itd (ovoj manifestaciji stavljena je na raspolaganje „školjka“ – otvorena scena vredna 20 miliona dinara).

U poslednjih godinu dana od aktivnosti koje je sprovela Turistička organizacija Arandelovac možemo izdvojiti postavljanje nove rasvete za božićne i novogodišnje praznike, potpisivanje protokola o saradnji sa Turističkom organizacijom Beograda, promocija Arandelovca u mnogim televizijskim emisijama o turizmu (RTS, TV Happy, TV Studio B, TV Niš, TV Gem Lazarevac i druge), obeležavanje “Vinskog puta Šumadije” u saradnji sa Ministarstvom ekonomije i regionalnog razvoja odsek za turizam (urađene su mape, GPS mapiranje, postavljene oznake, a Arandelovac je određen kao centar “Vinskog puta Šumadije”) itd.

Turistička zajednica je pre nekog vremena otvorila Turistički informativni centar (TIC) u glavnoj ulici, u neposrednoj blizini svoga sedišta. Ovaj centar nudi mogućnost informisanja o turističkim atrakcijama, priredbama, smeštaju i drugim događanjima u opštini. Osim toga, u Centru se mogu kupiti i suveniri grada, mape, razglednice, umetnička dela domaćih slikara i vajara i sl.

2.6. Situaciona analiza turizma opštine Arandelovac

Situaciona analiza služi da se sagledaju svi faktori koji su doveli do postojeće situacije u turizmu neke destinacije. Ona obuhvata sledeće elemente:

- analizu makrookruženja;
- analizu turističkih resursa;
- analizu tržišnih trendova;
- analizu strukture turističke privrede;
- analizu konkurentnosti;
- analizu institucionalnih uslova upravljanja.

S obzirom na to da smo se u prethodnim poglavljima već bavili analizom turističkih resursa i tržišnih trendova, kao i turističkom privredom u Srbiji, ovde ćemo se baviti ostalim elementima situacione analize.

2.6.1. Analiza makrookruženja

U ovom radu delimično smo se bavili analizom okruženja, pre svega stanjem na turističkom tržištu Srbije, Evrope i sveta. Ipak, postoje i mnogi drugi faktori koji utiču na razvoj bilo koje turističke destinacije, a nisu pod kontrolom ljudi koji odlučuju i upravljaju istom.

Postoje različite definicije makrookruženja kod raznih autora, ali smo se mi opredelili za sledeću: „Makrookruženje predstavlja jedan od osnovnih faktora rasta i razvoja turističke destinacije. Njega čini ukupnost uslova i snaga koje se nalaze van kontrole destinacije i deluju na oblikovanje i ostvarivanje strategije”²⁶. Postoje i druge definicije koje na sličan način definišu okruženje, a radi što boljeg razumevanja ove kategorije možemo izdvojiti i sledeću koja o ovom faktoru govori kao o: “krupnim, naglim, obuhvatnim i nepredvidivim promenama koje imaju značajan uticaj na funkcionisanje i ponašanje turističkih preduzeća i drugih privrednih i neprivrednih subjekata koji svoju egzistenciju nalaze na turističkom tržištu”²⁷. Samo makrookruženje može biti:

- prirodno;
- tehnološko;
- socio-kulturno;
- političko;
- ekonomsko.

Najbolji način da se izvrši analiza makrookruženja jeste tzv. PEST analiza koja predstavlja skraćenicu od engleskih reči **P**olitical (politička), **E**conomic (ekonomska), **S**ocial (socijalna) i **T**echnological (tehnološka) analiza. Kada govorimo o konkretnom primeru opštine Arandjelovac, PEST analiza bi obuhvatila konkretnu analizu svih faktora koje smo naveli.

Političko okruženje je vrlo bitan faktor jer ono podrazumeva opštu političku klimu, uslove koje je država stvorila donošenjem odgovarajuće legislative za razvoj bilo koje delatnosti, a u našem slučaju turizma, pa politička stabilnost, krize, sukobi, prirodne katastrofe, itd.

²⁶ Popesku J, *Menadžment turističke destinacije*, Univerzitet Singidunum, Beograd 2011, str. 159.

²⁷ Unković S, Čačić K, Bakić O., *Savremena kretanja na turističkom tržištu*, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd 2002., str. 297 i 298.

Mi smo već delimično o ovoj temi govorili kada smo vršili analizu globalnog kretanja na turističkom tržištu Evrope, pa smo spominjali neke vanekonomske faktore koji su uticali na pad turističke delatnosti svuda u svetu, Evropi pa i kod nas zbog raznih epidemija, pandemija, nuklearne i ekološke katastrofe u Japanu, nemira u Africi i na Srednjem istoku. Kada govorimo o političkom okruženju i njegovom uticaju u našoj zemlji, pre svega treba spomenuti nestabilnost koja je vezana za Kosovo i Metohiju, a sećanje na ratove iz 90-ih je još uvek sveže. Jasno je da su ti događaji narušili imidž čitavom regionu, pa samim tim i svakoj destinaciji koja se za njega vezuje. Iz godine u godinu svedoci smo da se odnosi u regionu popravljaju, ali vreme još uvek nije izlečilo sve rane. S obzirom na to da smo mi društvo u tranziciji, možemo reći da mnogi imovinsko-pravni odnosi nisu razrešeni, još uvek traje privatizacija, a da bi se dobile dozvole za nove investicije potrebno je uložiti puno vremena, energije i novca. Mnogi zakoni postoje samo na papiru, a u stvarnom životu se ne primenjuju. Po izveštaju Svetske banke "Doing Business 2012.", Srbija se nalazi na 92. mestu po uslovima poslovanja i to je jedan od najslabijih rezultata u Evropi i regionu. Na primer, Makedonija se nalazi na 22. mestu, 37. je zauzela Slovenija, Mađarska je na 51, Crna Gora je na 56, Hrvatska zauzima 80. poziciju, Albanija 82, dok je Italija na 87. mestu. Među državama u regionu jedino je Bosna i Hercegovina lošije plasirana od Srbije, ona je na 125. mestu²⁸. Ovde možemo dati i podatke koji su navedeni u publikaciji „The Global Competitiveness Raport 2011 – 2012“ koju je objavio Svetski ekonomski forum (WEF), a gde se kaže da je po indeksu ukupne konkurentnosti Srbija na 95 mestu (od 142. zemlje) sa skorom 3,88 (iza nas je Bosna i Hercegovina na 100. mestu, a ispred nas su Makedonija na 79, Hrvatska na 76, Bugarska na 74, Crna Gora na 60, itd.). U istoj publikaciji dati su i mnogi drugi podindeksi pa je tako po kvalitetu infrastrukture Srbija na 84 mestu, po makroekonomskom okruženju na 91, veličini tržišta na 70, razvijenosti finansijskog tržišta na 96, kvalitetu puteva na 131, kvalitetu obrazovnog sistema na 111, dostupnosti nove tehnologije na 123. mestu itd.²⁹ Ipak, za nas najznačajniji pokazatelji su oni koji se odnose na turizam, a njih možemo videti u publikaciji „The Travel & Tourism Competitiveness Report 2011“ koju takođe izdaje Svetski ekonomski forum (WEF). Po tim pokazateljima koji se odnose na 2011. godinu Srbija zauzima 82. mesto (od 139 zemalja) po indeksu konkurentnosti turizma sa skorom od 3,9 i opet je od zemalja u

²⁸ <http://gdeinvestirati.com/sopstveni-biznis/saveti-i-informacije/6033-doing-business-2012-srbija-se-spustila-na-92-mesto>., od petka 9. marta 2012.

²⁹ World economic forum, The Global Competitiveness Raport 2011 – 2012, Ženeva – Švajcarska 2011, str. 314 i 315

okruženju koje bi mogle da nam budu konkurenti, jedino Bosna i Hercegovina lošije rangirana na 97 mestu, dok su Makedonija na 76, Albanija na 71, Bugarska na 48, Mađarska na 38, Crna Gora na 36, Hrvatska na 34 itd. bolje plasirani od naše zemlje. Od još nekih indeksa koji se odnose na konkurentnost Srbije kao turističke destinacije možemo izdvojiti i sledeće: po regulatornom okviru rangirani smo na 68. mesto, po envajronmentalnoj održivosti na 124, po zdravstvu i higijeni na 41, infrastrukturi vazdušnog saobraćaja na 111, infrastrukturi kopnenog saobraćaja na 115, turističkoj infrastrukturi 49, davanju prioriteta turizmu 105, sklonosti za turizam na 66, prirodnim resursima 123, kulturnim resursima 59, ljudskim resursima 76 itd.³⁰

Svi ovi pokazatelji uglavnom nam ne idu u prilog i pokazuju da Srbija može i mora još mnogo toga da uradi da bi popravila klimu za ulaganja i investiranje uopšte, pa samim tim i u sektoru turizma.

Ekonomsko okruženje se nadovezuje na političko i naravno da opšta ekonomska klima umnogome utiče na turizam jedne zemlje. U slučaju naše zemlje, ekonomski pokazatelji nisu ohrabrujući za investitore u sektoru turizma. Privreda se nalazi u vrlo teškom stanju, devizni kurs često naglo pada, intervencije Narodne banke Srbije imaju samo kratkoročno dejstvo, inflacija je jedna od najvećih u Evropi, kao i kamatne stope, s obzirom na rizik ulaganja.

Tabela 9. Prosečne zarade bez poreza i doprinosa po zaposlenom u periodu od 2006. - 2010.

God.	Prosečne zarade bez poreza i doprinosa po zaposlenom		
	Srbija	Šumadija	Arandjelovac
2006	21.707	18.175	16.951
2007	27.759	22.882	20.674
2008	32.746	28.324	23.998
2009	31.734	28.044	24.784
2010	34.124	30.119	29.348

Izvor: Opštine u Srbiji 2007, 2008, 2009, 2010, 2011. (RZS)

Tabela broj 9. nam pokazuje kretanje prosečne zarade po zaposlenom bez poreza i doprinosa u Srbiji, Šumadiji i Arandjelovcu u periodu od 2006. – 2010. godine i prvo što možemo zapaziti jeste da su prosečne zarade u Arandjelovcu niže od proseka i u

³⁰ World Economic Forum , *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2011*, Ženeva – Švajcarska 2011, str 328

Šumadijskom okrugu i u Republici Srbiji. Samim tim nameće se zaključak da je i kupovna moć stanovništva opštine Arandjelovac niža u odnosu na prosek Srbije i Šumadije. Nezaposlenost je velika. Po podacima Republičkog zavoda za statistiku, u 2010. godini u Šumadijskom okrugu skoro 34 000 ljudi tražilo je posao, od toga na Arandjelovac otpada skoro 5000 ljudi³¹.

Kao što možemo videti, ekonomski parametri pokazuju prilično sumornu sliku ekonomskih kretanja u Srbiji. Za to je delimično zaslužna svetska ekonomska kriza, ali smo i pre nje imali svojih slabosti, tako da to ne može biti opravdanje; jedino se može konstatovati da su te slabosti sada postale mnogo vidljivije. Naravno ni opština Arandjelovac nije bila pošteđena svih nedaća koje su se desile u našoj zemlji, a imale su implikacija na njenu ekonomiju. Kao što smo mogli da vidimo po mnogim ekonomskim parametrima, Arandjelovac je ispod proseka Srbije.

Socio-kulturno okruženje podrazumeva verovanja i vrednosti kod turista koja se uobličavaju u životni stil. Shvatanje životnog stila potencijalnih potrošača (turista) je od neobične važnosti, jer od toga zavisi ponašanje potrošača.

Činjenica je da je u svetu prisutna tendencija skraćivanja radnog vremena i povećanja slobodnog vremena koje otvara različite mogućnosti za njegovo iskorišćenje. Sve više potencijalnih turista okrenuto je tzv. „hedonističkom stilu života“³², što znači da je za njih posao samo sredstvo da bi se obezbedila osnova za kvalitetno trošenje slobodnog vremena. Takođe, opšte je poznata činjenica da je stres najveći neprijatelj današnjem čoveku i da se iz godine u godinu ljudi sve više suočavaju sa tim problemom koji je podstaknut različitim faktorima kao što su kriza, gubitak posla, povećanje kamatnih stopa za uzete kredite, gužva, buka, nesigurnost, odgovornost na poslu itd. Takvi ljudi kada odlučuju o izboru destinacije žele mirna, pitoma i tiha mesta, gde će moći da regenerišu svoj organizam, da pobegnu od stresa, gužvi i načina života u „urbanim džunglama od čekića i betona“. Novi turisti sve više imaju svest o zaštiti čovekove okoline, obrazovaniji su i sofisticiraniji u svakom pogledu.

Mnogi socio-kulturni faktori idu na ruku Arandjelovcu kao turističkoj destinaciji, jer može da pruži adekvatnu uslugu upravo novom tipu turista, s obzirom na prirodna bogatstva, pitomo podneblje i zdravu životnu sredinu.

³¹ Opštine u Srbiji 2011, str. 146

³² Popesku J., *Menadžment turističke destinacije*, Univerzitet Singidunum, Beograd 2011, str. 161.

Tehnološko okruženje je naročito nepredvidivo, ako imamo u vidu da se tehnološke promene dešavaju iz dana u dan. Sve više se konkurentska prednost nalazi upravo na polju korišćenja savremenih tehnoloških dostignuća. Tu se pe svega misli na razvoj informacione tehnologije, naročito interneta i mobilne telefonije. Korišćenje društvenih mreža na intrnetu za promociju sve je zastupljnije.

Možemo konstatovati da u opštini Arandelovac postoji svest o važnosti interneta u promociji turizma i spremnost da celokupna ponuda bude na adekvatan način predstavljena putem tog medija. Ponude i prezentacija svih hotela, motela, restorana, apartmana, s jedne strane, kao i turističkih atrakcija s druge, izvršene su na adekvatan način.

Celokupna PEST analiza može nam poslužiti da sagledamo koji faktori utiču pozitivno a koji negativno na mogućnost razvoja turizma i iz onoga što je do sada rečeno možemo zaključiti da malo faktora trenutno ide na ruku opštini Arandelovac u smislu mogućnosti razvoja sektora turizma, a mnogo toga je što obeshrabruje bilo kakvo investiranje u bilo koju privrednu granu pa samim tim i turizam.

2.6.2. Analiza tržišnih trendova

U prethodnim poglavljima delimično smo se bavili analizom tržišnih trendova i to kada smo analizirali turistički promet u Srbiji i trendove u Evropi i svetu. Ipak, ostao je glavni deo koji se odnosi na opštinu Arandelovac i u daljem tekstu govorićemo, pre svega, o turističkom prometu i smeštajnim kapacitetima sa kojima raspolaže ova opština, kao i podacima o zaposlenosti u turizmu i hotelijerstvu. U tu svrhu možemo pogledati sledeću tabelu:

Tabela 10. Turistički promet u Šumadijskom okrugu od 2006. do 2010.

Turistički promet Šumadije 2006. - 2010.										
God.	Broj turista				Broj noćenja				Prosečan br. noćenja	
	domaći	strani	ukupno	indeksi	domaći	strani	ukupno	indeksi	domaći	strani
2006	36.792	3.714	40.506	100,0	134.379	8.002	142.381	100,0	3,7	2,2
2007	25.383	10.762	36.145	89,2	81.897	22.834	104.731	73,6	3,2	2,1
2008	27.764	10.767	38.531	95,1	91.218	23.883	115.101	80,8	3,3	2,2
2009	24.598	11.594	36.192	89,3	71.004	27.980	98.984	69,5	2,9	2,4
2010	23.957	12.328	36.285	89,6	59.462	26.595	86.057	60,4	2,5	2,2

Izvor: Opštine u Srbiji 2007, 2008, 2009, 2010, 2011. (RZS)

Prvi zaključak koji se nameće je da se u periodu od 2006. do 2010. godine broj turista u Šumadijiskom okrugu smanjuje, ali jedan podatak može biti vrlo interesantan, a to je da broj stranih turista raste, a domaćih opada. U drugom delu tabele možemo videti da je slična situacija i sa noćenjima, gde se beleži pad, iako imamo rast broja noćenja stranih turista. Prosečan broj noćenja domaćih turista u periodu 2006.-2010. godina beleži blagi pad, dok je taj broj kod stranih turista relativno konstantan.

Pošto smo sagledali turistički promet u centralnoj Srbiji, možemo izvršiti i analizu podataka koji se odnose na opštinu Aranđelovac.

Tabela 11. Turistički promet u opštini Aranđelovac od 2006. do 2011. godine

Turistički promet Aranđelovac 2006. - 2011.										
God.	Broj turista				Broj noćenja				Prosečan br. noćenja	
	domaći	strani	ukupno	indeksi	domaći	strani	ukupno	indeksi	domaći	strani
2006	6.328	301	6.629	100,0	36.552	550	37.102	100,0	5,8	1,8
2007	7.748	1.380	9.128	137,7	41.496	2.717	44.213	119,2	5,4	2
2008	6.930	1.157	8.087	122,0	37.860	2.664	40.524	109,2	5,5	2,3
2009	5.640	538	6.178	93,2	30.510	990	31.500	84,9	5,4	1,8
2010	3.995	539	4.534	68,4	19.004	1.032	20.036	54,0	4,8	1,9
2011	19.563	3.239	22.802	344,0	53.875	5.694	59.569	160,6	2,8	1,8

Izvor: Opštine u Srbiji 2007, 2008, 2009, 2010, 2011. (RZS)

U analizi turističkog prometa u Aranđelovcu u periodu od 2006. do 2011. možemo uočiti slične trendove kao i na nivou Šumadijiskog okruga i u Republici Srbiji (tabela 2.), osim za 2011. godinu. Iako je u 2007. godini zabeležen bolji rezultat što se tiče broja turista, od te godine kreće pad koji u 2010. godini dostiže najniži nivo od svega 4534 turista. Takav trend je prisutan i kod domaćih i kod stranih turista. Broj noćenja beleži pad od 2007. godine, a prosečan broj noćenja je, kod domaćih turista konstantan do 2010. godine, kada je zabeležen blaži pad. Što se tiče prosečnog broja noćenja stranih turista, možemo videti da je 2008. zabeležen najbolji rezultat, ali da je onda usledio blagi pad. U 2011. godini sledi značajan rast broja turista i noćenja, što se poklapa sa početkom rada hotela „Izvor“ koji je u toj godini imao oko 18.000 turista. Iz ovoga možemo zaključiti da su investicije u povećanje smeštajnih kapaciteta i povećanje atraktivnosti turističke ponude otvaranjem akva-parka dali rezultata jer je zabeleženo 5 puta više turista u odnosu na prethodnu 2010. godinu i skoro 3,5 puta u odnosu na baznu 2006.

godinu. Ovaj rast se odnosi kako na domaće tako i na strane turiste, a ono što je interesantno je da se prosečan broj noćenja smanjio. To je posledica činjenice da veliki broj gostiju hotela „Izvor“ dolazi vikendom, a po rečima zaposlenih u ovom hotelu najviše gostiju dolazi iz Beograda. Kada pogledamo indeks turističkog prometa u Arandjelovcu jasno možemo zaključiti da je u 2011. godini ostvaren zaista dobar rezultat (indeks 344) u odnosu na baznu 2006. i najlošiju 2010. godinu (indeks 68,4). Kada pogledamo indeks broja noćenja uočavamo sličan trend. Ipak u 2011. godini, iako značajno visok indeks broja noćenja (160,6) je duplo niži od indeksa broja turista. To tumačimo činjenicom da se u 2011. godini dužina boravka (broj noćenja od 2,8) smanjila za više nego duplo u slučaju domaćih turista u odnosu na baznu 2006. godinu kada je prosečan broj noćenja bio 5,8.

Da bismo dobili kompletniju sliku o trendovima vezanim za turistički promet u Srbiji, analiziraćemo sledeću tabelu:

Tabela 12. Procentualno učešće Arandjelovca u turističkom prometu Srbije, Šumadijskog okruga i banjskih mesta gledano prema broju turista u periodu od 2006. do 2011.

Procentualno učešće Arandjelovca u turističkom prometu od 2006. do 2011.			
God.	Srbije	Šumadije	Banje Srbije
2006	0,33	16,37	2,08
2007	0,40	25,25	2,38
2008	0,35	20,99	2,21
2009	0,31	17,07	1,72
2010	0,23	12,50	1,31
2011	1,14	///	6,08

Izvor: lična obada podataka

I ovi podaci i procenti nam pokazuju da je učešće opštine Arandjelovac u turističkom prometu Srbije, Šumadijskog okruga i banjskih mesta od 2007. u konstantnom padu. Najupečatljiviji je podatak da je učešće u turističkom prometu Šumadijskog okruga u 2007. godini iznosilo 25%, da bi u 2010. taj rezultat bio prepolovljen i iznosio svega 12,5%, što nam govori da opština Arandjelovac rapidno gubi značaj, ne samo na širem regionalnom turističkom tržištu ili tržištu Srbije, nego i na mnogo užem tržištu centralne Srbije. Razloge za tako loše trendove u turizmu u periodu do 2010. godine treba tražiti

delimično u vanekonomske faktorima (epidemije, prirodne katastrofe, terorizam...) koji su uticali na pad turističke delatnosti u celom svetu, a delimično zato što je u periodu od 2006. do 2010. veliki broj hotela bio zatvoren ili se renovirao, pa samim tim nije bilo dovoljno smeštajnih kapaciteta. Ipak, kao što smo videli u tabeli 11. u 2011. godini zabeležen je znatno veći broj turista pa su samim tim i procenti u tabeli 12. zabeležili značajan skok. Tako je učešće Arandjelovaca u turističkom prometu Srbije skočili sa 0,23% u 2010. na 1,14% u 2011. godini. Kada pogledamo učešće opštine Arandjelovac u turističkom prometu banja Srbije vidimo da je takođe zabeležen značajan rast sa 1,31% u 2010. na 6,08% u 2011. godini. U odnosu na ostala banjska mesta jedino veći broj turista su u 2011. imale Vrnjačka Banja i Sokobanja. Na žalost podaci za Šumadijski okrug još nisu dostupni, ali nema sumnje da je i tu Arandjelovac zabeležio znatno veći procenat učešća u turističkom prometu nego u svim prethodnim godinama posmatranog perioda.

Sledeći podaci takođe mogu biti vrlo korisni u analizi turističke delatnosti u opštini Arandjelovac:

Tabela 13. Zaposlenost u hotelima i restoranima u Srbiji, Šumadiji i Arandjelovcu od 2006. do 2010.

Zaposlenost u hotelima i restoranima						
God.	Srbija		Šumadija		Arandjelovac	
	Prosek	% u odnosu na ostatak privrede	Prosek	% u odnosu na ostatak privrede	Prosek	% u odnosu na ostatak privrede
2006	24736	1,2	629	0,9	277	2
2007	24290	1,2	562	0,8	220	1,8
2008	23644	1,2	537	0,8	177	1,5
2009	22520	1,2	540	0,9	168	1,5
2010	20863	1,2	547	0,9	160	1,6

Izvor: Statistički godišnjak Srbije 2009. i 2011. RSZ i Opštine u Srbiji 2007, 2008, 2009, 2010. i 2011.

U tabeli 13. analizirali smo zaposlenost u hotelima i restoranima u Srbiji, kao i procenat sa kojim učestvuju u ukupnoj zaposlenosti na nivou čitave države. U ovom delu ćemo uporediti te podatke sa stanjem na nivou Šumadijskog okruga i opštine Arandjelovac. Iz tabele 13. možemo izvući zaključak da su trendovi zaposlenosti u hotelima i restoranima slični kako na nivou Srbije tako i na nivou Šumadijskog okruga i Arandjelovca. Od 2006. godine beleži se konstantan pad u ovoj oblasti, s tim što možemo

videti da je procentualno učešće onih koji rade u hotelima i restoranima relativno konstantno na nivou Srbije i Šumadijskog okruga, ali ne i na nivou opštine Arandjelovac, gde se taj procenat smanjuje, iako je i dalje iznad državnog proseka. Na osnovu ovih podataka možemo reći da je trend zabrinjavajući, jer sektor hotelijerstva i restoranstva gubi na značaju u opštini Arandjelovac.

Na kraju ove analize tržišnih trendova možemo reći da su trendovi u periodu od 2006. do 2010. godine bili negativni – od makronivoa pa do lokalnog nivoa. U skoro svim analizama imali smo konstantan pad, a zabrinjavajuće je to što je opština Arandjelovac skoro uvek beležila lošije rezultate od proseka Srbije. Ipak, u 2011. godini beleži se značajan rast turističkog prometa što možemo da tumačimo kao znak izlaska iz krize i investicionog ciklusa koji počinje da daje rezultate.

2.6.3. Analiza konkurencije

Da bi na adekvatan način sagledala svoju poziciju, svaka turistička destinacija treba da izvrši analizu konkurencije. Poređenje bilo podataka iz prošlosti i sadašnjosti, bilo sa drugim konkurentima može otkriti sve jake i slabe strane turističke destinacije i dati putokaz donosiocima odluka u kom pravcu treba delovati. Taj proces se zove *benčmarking*, a njegova najadekvatnija definicija, po našem mišljenju, bila bi sledeća: „Pod bečmarkingom turističke destinacije podrazumeva se kontinuelno merenje rezultata turističke destinacije (slabih i jakih tačaka), ne samo u odnosu na sebe ili druge turističke destinacije u istoj zemlji ili drugim zemljama, već i u odnosu na nacionalne/internacionalne sisteme ocene nivoa kvaliteta, na osnovu procene kako primarnih tako i sekundarnih podataka u cilju ustanovljenja prioriteta, postavljanja ciljeva i ostvarenja poboljšanja radi dostizanja konkurentske prednosti“³³.

S obzirom na to da se u publikacijama Republičkog zavoda za statistiku Srbije Arandjelovac nalazi u grupi sa banjskim mestima, izvršićemo analizu konkurencije tako što ćemo dati neke osnovne podatke o banjama za koje smatramo da bi mogle da budu najznačajniji konkurenti opštini Arandjelovac kao turističkoj destinaciji. Kao osnovne konkurente izdvojili smo četiri banje koje se nalaze na prostoru centralne i južne Srbije, a proteklih godina su zabeležile relativno dobre rezultate što se tiče broja turista i noćenja. To su Vrnjačka Banja, Mataruška Banja, Niška Banja i Sokobanja i svrhu analize

³³ Kozak M., *Destination Benchmarking - Concepts, Practices and Operations*, CABI Publishing, Oxon, 2004., str. 41, preneto iz Popesku J., *Menadžment turističke destinacije*, Univerzitet Singidunum, Beograd 2011, str. 167.

konkurencije daćemo neke osnovne podatke o navedenim destinacijama kao što su geografski položaj, kratak istorijat, sa kakvim smeštajnim kapacitetima raspolažu, turistički poromet i osnovne atrakcije koje se u njima nalaze.

2.6.3.1. Vrnjačka Banja

Vrnjačka banja se nalazi u centralnoj Srbiji na obroncima planine Goč i sedište je istoimene opštine koja ima 14 naselja i oko 16.000 stanovnika. Od Beograda je udaljena oko 200 km, a nalazi se na nadmorskoj visini od 220-300 m, u zavisnosti od naselja na obalama Vrnjačke i Lipovačke reke.

Keltski Skordisci prvi su otkrili vrnjačku mineralnu vodu, a s obzirom na pronađene arheološke iskopine i predmete (rimski bunar), sa sigurnošću se može reći da su Rimljani takođe boravili na prostoru gde je današnja Vrnjačka Banja. Nakon Rimljana na ove prostore došli su Sloveni, a posle turskih osvajanja nema pouzdanih podataka da su Turci koristili vrnjačku mineralnu vodu. U 19. veku knjaz Miloš se angažovao na ispitivanju mineralnih voda u Srbiji i ima podataka da su stanovnici ovih krajeva koristili mineralnu vodu za lečenje. Godine 1868. kruševački okružni načelnik Pavle Mutavdžić je osnovao tzv. „Osnovatelno fundatorsko društvo“³⁴ kiselo-vruće vode u Vrnjcima, kada je izvršena kaptaža dva izvora i počela izgradnja banjskih objekata. Pred same balkanske ratove tu je izgrađena i pruga Stalac-Požega, ali uspon Vrnjačke Banje prekidaju ratovi koji su usledili. Posle Prvog svetskog rata ponovo kreće uspon koji svoj vrhunac dostiže 30-ih godina XX veka. Izvršena je velika kaptža novog mineralnog izvora 1924/25, proširuju se postojeći kapaciteti i grade novi. Godine 1935. Vrnjačku banju posetilo je 28.080 gostiju. Posle Drugog svetskog rata tek 50-ih godina kreće novi uspon, a svoj zenit Vrnjačka Banja dostigla je 80-ih godina XX veka, kada je u njoj boravilo 200.000 gostiju.

Vrnjačka banja raspolaže sa 18 hotela, 33 apartmana, 3 vile i većim brojem privatnog smeštaja, sa ukupno oko 15 000 ležajeva, od čega 4500 otpada na hotele, pansionere i apartmane, 850 se nalazi u zdravstvenim centrima, a oko 10.000 u domaćoj radinosti.

³⁴http://www.vrnjackabanja.co.rs/srpski/index.php?option=com_content&view=article&id=96&Itemid=23, od četvrtka 8. marta 2012.

Na teritoriji opštine Vrnjačka Banja nalazi se 7 izvora mineralne vode, od kojih su neki bili poznati i u praistoriji i dobu Rimljana. Među njima najpoznatiji je izvor “Topla Voda” kod koga je prvu hemijsku analizu uradio baron Herder 1835. godine, prvo zidano kupatilo podiže se 1892, a da bi se došlo do novih količina vode, nova dubinska bušenja izvršena su u periodu 1932-37. Temperatura ove tople vode je 36,5°C. Od ostalih izvora mineralne vode treba spomenuti “Snežnik” čija eksploatacija počinje 1916. godine, a 1978. izvršena je rekaptaza. Temperatura ove mineralne vode je 17°C. Još jedan od poznatijih izvora je “Slatina” čija eksploatacija kreće od 1923. godine. Temperatura vode je 14°C. Od radova 1937. nije mnogo toga urađeno sve do 1984, kada su izvršena nova bušenja i izgrađeni cevovodi kojima je voda dovedena do starog bunara. Pomenućemo i izvor “Jezero”, otkriven 1978. godine, čija temperatura je 27°C. On je u par navrata renoviran, naročito 1989, kada je podignuta nova biveta.

Mineralna voda koja se ovako dobija ima višestruku primenu u lečenju raznih bolesti, kao što su bolesti debelog creva, šećerna bolest, oboljenja oka, oboljenja organa za varenje, oboljenje pankreasa, žučne kese, stanja posle preležane žutice, stanja posle hiruškog odstranjivanja žučne kese i mnoge druge.

Pa ipak, mineralna voda nije jedino što Vrnjačka Banja može da ponudi. Duž Vrnjačke rečice prostire se velelepni uređeni park koji obiluje raznolikom florom i faunom.

Još jedna atrakcija Vrnjačke Banje je i planina Goč, koja se nalazi u sklopu Severnokopaoničkih planina. Najviši vrh je Krnja jela (1127m). Od Beograda je udaljen 200 km, a od Kraljeva 31 km. Povoljna klimna i čist vazduh, bujna vegetacija, bukove i jelove šume na Goču mogu pogodovati anemičnim osobama, a blagotvorno deluju i na jačanje metabolizma i nervnog sistema. Na ovoj planini nalaze se 4 vile, kao i veštačko jezero, ali je u njemu zabranjeno kupanje, a posebna atrakcija su ribnjaci sa gočkom pastrmkom. Takođe postoji mogućnost kupovine raznih proizvoda iz domaće radinosti, kao što su rakija, sir, riba, kajmak, itd.

Pored svega što smo naveli, postoji još jedan razlog zbog kojeg bi turisti mogli da posete ovu destinaciju, a to je veliki broj manastira i crkava u blizini Vrnjačke Banje. Tu, pre svega, treba izdvojiti Hram rođenja presvete bogorodice iz 1834, zatim Crkvu Svete Bogorodice u Stanišincima, pa Crkvu Svetog Save u Gračacu, Crkvu Svetog Jovana u Vukušici itd. Manastir Svete Petke u Stublu je udaljen 7 km od Vrnjačke Banje, a do njega je najlakše doći putem koji vodi u selo Ugljarevo.

Što se tiče turističkog prometa u poslednjih nekoliko godina, dobar pregled pružiće nam sledeća tabela:

Tabela 14. Turistički promet u Vrnjačkoj Banji u periodu od 2006. do 2011.

Vrnjačka Banja										
God.	Broj turista				Broj noćenja				Prosečan br. noćenja	
	domaći	strani	ukupno	indeksi	domaći	strani	ukupno	indeksi	domaći	strani
2006	106.035	7.755	113.790	100,0	472.021	21.582	493.603	100,0	4,5	2,8
2007	136.563	11.918	148.481	130,5	576.672	542.017	1.118.689	226,6	4,2	4,5
2008	111.397	10.892	122.289	107,5	500.714	38.630	539.344	109,3	4,5	3,5
2009	134.862	12.749	147.611	129,7	567.759	41.276	609.035	123,4	4,2	3,2
2010	132.380	13.866	146.246	128,5	514.324	45.225	559.549	113,4	3,9	3,3
2011	135.379	17.224	152.603	134,1	528.986	50.078	579.064	117,3	3,9	2,9

Izvor: Opštine u Srbiji 2007, 2008, 2009, 2010, 2011. (RZS)

Iz tabele 14. možemo videti da Vrnjačka Banja ima poprilično drugačiji trend što se tiče turističkog prometa u odnosu na Srbiju ili Aranđelovac, jer posle značajnog rasta 2007. godine, već 2008. zabeležen je pad broja turista, da bi oporavak krenuo 2009. Takođe vidimo da se prosečan broj noćenja domaćih turista nalazi u blagom padu, a kod stranih turista je relativno konstantan. Iako je to znatno slabiji rezultat od onoga što je postizano 80-ih godina XX veka, kada je i do 200 000 turista godišnje posećivalo ovu destinaciju, pomenuti rezultati u periodu krize nisu loši i svrstavaju Vrnjačku Banju u jednu od najposećenijih destinacija u Srbiji.

2.6.3.2. Mataruška Banja

Mataruška Banja nalazi se u centralnoj Srbiji u blizini grada Kraljeva, na oko 160 km od Beograda. Okružena je planinama Stolovi, Troglav i Čemerno. Ima umereno kontinentalnu klimu. Temperatura mineralnih voda u Mataruškoj Banji je između 42 i 51°C i sadrži dosta sumpora (127 miligrama u litru).

Lekovita voda na ovom području otkrivena je 1897, a 1907. osnovano je akcionarsko društvo i izgrađene su prve vile, kao i bazeni, park i kupatilo. Prve analize Marka Leka, profesora beogradskog univerziteta, iz 1898. godine, potvrdile su da je voda u Mataruškoj Banji lekovita, da sadrži dosta sumpora i da je pogodna za lečenje mnogih bolesti. Nakon izgradnje dva muška i dva ženska kupatila 1899. godine, usledila je i prva

turistička sezona. Nakon Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata veliki broj ranjenika se lečio upravo u Mataruškoj Banji i zbog toga su izgrađeni novi kapaciteti (vila “Kraljevo” i kadno mineralno kupatilo). U periodu 1930-1932. izgrađen je i hotel “Žiča”, a u to vreme usvojen je regulacioni plan i uređen je park.

Izvor (MB/2) iz koga se sada crpi voda za ovu banju izbušen je 1981. godine i doseže dubinu od 132. metra. Voda je pogodna za lečenje išijasa, reume, ginekoloških oboljenja, bolesti želuca, creva, zapaljenja krvnih sudova i mnogih drugih.

Od smeštajnih kapaciteta tu se nalazi prirodno lečilište „Mataruška i Bogutovačka Banja” sa 560 ležajeva, Zavod za specijalizovanu rehabilitaciju „Agens” sa oko 400 ležajeva, hotel „Termal” sa oko 210 ležajeva, kao i mnoge vile, pansioni i privatni smeštaj sa oko 3500 ležajeva.

Na obali Ibra nalaze se plaža i banjski park na oko 15 hektara, sa fontanama, klupama i oko 1000 stabala raznog drveća i rastinja. Već smo pomenuli planine Stolovi, Troglav i Čemerno, koji su takođe turistički resurs, a od ostalih atrakcija treba izdvojiti i manastir Žiču, koja se nalazi na samo 3 km, kao i Hram Velikomučenika Lazara.

Analizu turističkog prometa izvršićemo kao i u prethodnom slučaju – za period od 2006-2011. godine – a rezultate možemo videti u sledećoj tabeli:

Tabela 15. Turistički promet u Mataruškoj banji u periodu od 2006. do 2011.

Mataruška Banja										
God.	Broj turista				Broj noćenja				Prosečan br. noćenja	
	domaći	strani	ukupno	indeksi	domaći	strani	ukupno	indeksi	domaći	strani
2006	12.120	1.080	13.200	100,0	97.770	2.488	100.258	100,0	8,1	2,3
2007	10.800	1.042	11.842	89,7	87.027	3.575	90.602	90,4	8,1	3,4
2008	10.611	1.323	11.934	90,4	89.675	2.982	92.657	92,4	8,5	2,3
2009	8.204	635	8.839	67,0	81.000	1.961	82.961	82,7	9,9	3,1
2010	7.793	774	8.567	64,9	75.391	2.926	78.317	78,1	9,7	3,8
2011	6.773	365	7.138	54,1	72.729	1.534	74.263	74,1	10,7	4,2

Izvor: Opštine u Srbiji 2007, 2008, 2009, 2010, 2011. (RZS)

Što se tiče turističkog prometa, trend je sličan kao i na nivou Srbije i opštine Arandjelovac, (odnosno, imamo pad broja turista – i domaćih i stranih – što se odrazilo i na broj noćenja, pa je i tu trend isti), ali ono što je interesantno i karakteristično za ovu banju jeste činjenica da je prosečan broj noćenja domaćih turista prilično visok i u

blagom porastu, a kod stranih turista je taj trend isto u porastu ali od 2008. godine. Takođe, možemo zaključiti da je u periodu od 2006. do 2010. godine Mataruška Banja zabeležila bolje rezultate od Arandjelovca po broju turista, iako ima opadajući trend. Pa ipak, uočavamo u tabeli 15. da je opadajući trend u Mataruškoj Banji nastavljen i u 2011. godini i da je tada došlo najmanje turista u odnosu na ostale godine posmatranog perioda, što je bitna razlika u odnosu na Arandjelovac i Srbiju gde se uočavaju znaci oporavka i znatno bolji rezultat u turizmu.

2.6.3.3. Niška Banja

Niška Banja se nalazi u jugo-istočnom delu Srbije, na oko 9 km od Niša i oko 220 km od Beograda, u podnožju Suve Planine, na 248 m nadmorske visine. Na području ove banje nalazi se pet izvora: „Glavno vrelo“, „Suva Banja“, „Školska česma“, „Banjica“ i „Pasjača“. Termomineralna voda koja tu izvire spada u grupu zemnoalkalnih homeoterma (36-38° C). Klima je umereno-kontinentalna, a pored izvora lekovite vode na području Niške Banje nalaze se i nalazišta lekovitog blata.

Ova banja spada u red najstarijih u Evropi jer je mineralna voda Niške banje bila poznata i u 2. veku nove ere, kada su Rimljani boravili na ovim prostorima. Tada je izvršeno i prvo kaptiranje vode i izgrađena su 2 kupatila. U godini 1521. Niška banja je bila odmaralište turskog cara Sulejmana, a za vreme turske vladavine napravljena su dva kupatila odvojena za muškarce i žene. Nagli razvoj je usledio 30-ih godina XX veka, kada je podignuto „Staro kupatilo“, a potom su bogati industrijalci počeli da grade vile. Pored 2 hotela koja su tada izgrađena, sa Nišom je 1932. uspostavljena i tramvajska linija. U to vreme je Kralj Aleksandar bio redovan gost Niške Banje i na svoje poslednje putovanje u Marsej krenuo je upravo odatle. Sredinom 1935. napravljeno je novo kupatilo, a 1938. je zabeleženo 6265 poseta. Interesantno je da je Niška Banja dobila status banje tek 1963. godine, a krajem januara 1966. godine Banjsko i klimatsko lečilište „Niška banja“ promenilo je ime u Prirodno lečilište „Niška banja“. Godine 1971. Niška Banja je ugostila 23.476 posetilaca, stacionar Radon je izgrađen 1975, a stacionar Terme 1981. godine. Poslednji radovi su izvedeni 2006, kada je otvoren novi blok u stacionaru Zelengora, a 2007. godine u stacionaru Radon je otvoren *wellness* centar.

Niška Banja se na bajnskom turističkom tržištu pozicionirala, pre svega, po lečilišnom turizmu i raspolaže sa 5 hotela, od kojih su neki za odmor i rekreaciju, a drugi

su izgrađeni isključivo kao bolnice. Tu pre svega treba izdvojiti Institut za lečenje i rehabilitaciju „Niška Banja“, a takođe postoji i privatni smeštaj i dve vile. Mineralna voda, blagotvorna klima i mineralno blato pogodni su za lečenje bolesti lokomotornog aparata, kardiovaskularne bolesti, postraumatska stanja, stanja posle ugradnje kuka ili kolena...

Od atrakcija možemo izdvojiti park koji se prostire na 5 hektara, pa park-šumu Koritnjak, Sićevačku klisuru koja se nalazi u blizini, veliki broj terena za mali i veliki fudbal, rukomet, tenis, zatim hipodrom i streljanu. U Niškoj Banji održava se takmičenje u paraglajdingu, kao i manifestacija „Kulturno leto u Niškoj Banji“, koja obuhvata različite kulturne događaje, a odvija se na Letnjoj pozornici, Centru za kulturu, biblioteci i umetničkoj galeriji.

Na kraju sledi i analiza turističkog prometa za period od 2006. do 2011. godine, da bismo i o ovom konkurentu imali adekvatnu sliku:

Tabela 16. Turistički promet u Niškoj Banji u periodu od 2006. do 2011.

Niška Banja										
God.	Broj turista				Broj noćenja				Prosečan br. noćenja	
	domaći	strani	ukupno	indeksi	domaći	strani	ukupno	indeksi	domaći	strani
2006	21.105	1.573	22.678	100,0	195.546	5.803	201.349	100,0	9,3	3,7
2007	25.172	1.734	26.906	118,6	228.802	4.431	233.233	115,8	9,1	4,6
2008	25.174	1.125	26.299	116,0	227.580	9.151	236.731	117,6	9,0	8,1
2009	20.619	1.493	22.112	97,5	211.267	4.207	215.474	107,0	10,2	2,8
2010	19.980	1.069	21.049	92,8	208.779	3.262	212.034	105,3	10,4	3,1
2011	20.357	1.257	21.614	95,3	194.985	3.621	198.606	98,6	9,6	2,9

Izvor: Opštine u Srbiji 2007, 2008, 2009, 2010, 2011. (RZS)

Vidimo da i Niška Banja beleži bolje rezultate od opštine Arandjelovac (osim 2011.), mada i ona beleži pad broja turista od 2007. do 2010. godine. U 2011. godini je i u ovoj banji bilo malo više turista u odnosu na prethodnu 2010. godinu, pa možemo reći da se i ovde uočavaju znaci oporavka u oblasti turizma. Broj noćenja ima isti, tj. opadajući trend u ovom periodu, a naročito je izraženo vrlo malo učešće broja noćenja koje otpada na strane turiste. Prosečan broj noćenja se kod domaćih turista povećava i prilično je visok, tako da je 2010. godine dostigao cifru od 10,4 dok je kod stranih turista vrhunac bio 2008. godine, kad su strani turisti prosečno boravili 8,1 noć u Niškoj Banji, da bi 2009. usledio značajan pad.

2.6.3.4. Sokobanja

Sokobanja se nalazi u jugoistočnom delu Srbije, između planina Rtanj, Ozren i Bukovik, na 220 km od Beograda i 60 km od Niša (peko Aleksinca izlazi na autoput Beograd – Niš). Uz umereno kontinentalnu klimu, izuzetno čist planinski vazduh, 6 termomineralnih izvora vode (28-45° C) i prirodni gas radon, Sokobanja poseduje mogućnosti za lečenje velikog broja oboljenja (astme, bronhitisa, hroničnog hepatitisa, psioneuroze, krvnog pritiska, hroničnog reumatizma, hroničnih reumatskih i degenerativnih oboljenja, išijasa i stanja nakon povreda), koje se obavlja kupanjem ili inhalacijom. Leta su umerena a zime blage, bez mnogo snega, a prostrane šume štite Sokobanju od jakih vetrova.

Na ovim prostorima arheološka nalazišta su pokazala da su ljudi ovde boravili još od vremena neolita. Takođe su pronađene rimske grobnice i predmeti koji svedoče o njihovom boravku. Za vreme turske okupacije ovde je boravio, između ostalih, general Smetaus, koji je zapisao da postoje kupatila i da su lekovitu vodu za oporovak koristili Rimljani, kao i ratnici Vizantije. U prvom srpskom ustanku ovde je boravio Hajduk Veljko sa svojim ustanicima. Godine 1834. knjaz Miloš Obrenović je pokrenuo obnovu Sokobanje. Izgrađeno je 8 novih kada i dva odvojena bazena (muški i ženski), a podignut je i Knjaz-Milošev konak. U 1880. godini izdat je i prvi kućni red za lečilište. Između dva svetska rata broj posetilaca raste. Poznati komediograf Branislav Nušić i fotograf Siniša ristić 30-ih godina XX veka prave razglednicu sa čuvenom krilaticom „Dodeš mator, odeš mlad“, koja se i danas koristi. Godine 1958. park kod kupatila je preuređen i proširen.

Od smeštajnih kapaciteta Sokobanja raspolaže sa 4 hotela, većim brojem apartmana i vila, kao i 2 domaćinstva koja se bave seoskim turizmom. Takođe treba pomenuti i specijalnu bolnicu „Sokobanja“ i Prirodno lečilite „Banjica“, koji upotpunjuju spisak davaoca usluga u Sokobanji.

Od turističkih atrakcija i resursa izdvojićemo izletišta Ozren, vodopad Ripaljku, izletišta Kalinovicu i Lepteriju, pa Vrmdžansko i Bovansko jezero, Seslačku pećinu, izletišta Rtanj, akva park Podinu, Golubovu vodenicu, itd. Sokobanja ima i 3 parka – park kod kupatila, park na Banjici i Park na Vrelu. Takođe se može izdvojiti i manastir Jermenčić iz 1392. godine i srednjevekovni gradovi Bovan, Sokograd i Vrmdža. Sokobanja raspolaže velikim brojem sportskih terena, ali i lovišta na Rtnju, Ozrenu,

Devici, Bukoviku, i ribolovišta na reci Moravici i Bovanskom i Vrmadžanskom jezeru. Treba spomenuti i veliki broj kulturnih manifestacija koje se održavaju u ovoj banji kao što su „Sv.Jovan Biljober“, „Prva harmonika Srbije“, umetničke kolonije „Sokograd“, „Banjsko kulturno leto“, „Zlatne ruke“ i drugo.

Kao i u prethodnim slučajevima radi upotpunjavajna slike o konkurentima opštine Arandelovac kao turističke destinacije i ovde ćemo dati analizu turističkog prometa na teritoriji Sokobanje u periodu od 2006. do 2011. godine:

Tabela 17. Turistički promet u Sokobaji u periodu od 2006. do 2011.

Sokobanja										
God.	Broj turista				Broj noćenja				Prosečan br. noćenja	
	domaći	strani	ukupno	indeksi	domaći	strani	ukupno	indeksi	domaći	strani
2006	54.491	705	55.196	100,0	321.245	2.240	323.485	100,0	5,9	3,2
2007	70.784	1.612	72.396	131,2	402.643	6.326	408.969	126,4	5,7	3,9
2008	65.040	1.079	66.119	119,8	388.327	4.267	392.594	121,4	6,0	4,0
2009	53.941	1.372	55.313	100,2	316.129	5.123	321.252	99,3	5,9	3,7
2010	47.572	1.265	48.837	88,5	290.575	4.523	295.098	91,2	6,1	3,6
2011	52.481	921	53.402	96,7	321.500	3.707	325.207	100,5	6,1	4,0

Izvor: Opštine u Srbiji 2007, 2008, 2009, 2010, 2011. (RZS)

Na osnovu tabele 17. vidimo da je 2007. zabeležen najveći broj turista u posmatranih 6 godina, ali da od tada sledi pad i po turističkoj poseti i po broju noćenja do 2010. godine, da bi u 2011. bio zabeležen rast turističkog prometa. Slično kao i u Niškoj Banji, učešće stranih turista je veoma malo, a prosečan broj noćenja je uglavnom konstantan i za domaće i za strane turiste. Takođe, kada uporedimo broj posetilaca u odnosu na Arandelovac, videćemo da je broj turista koji su posetili Sokobajnu znatno veći.

2.6.3.5. SWOT analiza

Swot analiza predstavlja skraćenicu od engleskih reči Strengths (snage), Weaknesses (slabosti), Opportunities (šanse) i Threats (pretnje). „Smisao joj se ogleda što pomaže menadžerima da identifikuju sadašnje i buduće šanse i pretnje iz okruženja

(eksterne faktore) s jedene, i snage i slabosti preduzeća (interne faktore) s druge strane“³⁵. Ovde imamo objašnjenje značaja SWOT analize koja se odnosi na preduzeće, ali isti princip je i kod turističke destinacije, jer i ona ima svoje prednosti i slabosti, kao i šanse i pretnje koje se nalaze u okruženju. SWOT analiza pomaže da se sagledaju alternative, kao i da se da kvalitetna osnova donosiocima odluka u razmatranju pravca daljeg razvoja, što je od ključne važnosti za upravljanje destinacijom.

Ključna stvar kod analize ovog tipa jesu ciljevi koje treba dostići i razmatranje šta sve može da utiče na ostvarenje postavljenih ciljeva.

U tabeli 21. daćemo SWOT analizu opština Arandjelovac kao turističke destinacije i pokušati da sagledamo sve unutrašnje i spoljne faktore koji ograničavajuće deluju na njen razvoj. Videćemo i faktore koji bi mogli biti osnov za građenje konkurentske prednosti.

Tabela 18. SWOT analiza turističke destinacije opština Arandjelovac

Strengths (snage)	Weaknesses (slabosti)
- Izvori mineralne vode - Nezagađena priroda - Veliki broj turističkih resursa i atrakcija - Blizina Beograda i Kragujevaca - Blizina autoputa - Blizina aerodroma - Tradicija turizma - Uređena infrastruktura na nivou opštine - Gostoljubivost - Gastronomija - Adekvatan sistem obrazovanja - Podrška opštine razvoju turizma - Postojanje svesti o nedostacima i ograničavajućim faktorima	- Nedostatak smeštajnih kapaciteta - Nedostatak novih atrakcija - Nedostatak železničkog saobraćaja - Nekvalitetan gradski saobraćaj - Loši prilazni putevi - Nebriga o postojećim resursima i atrakcijama - Neregulisani imovinsko-pravni odnosi - Dug proces za dobijanje dozvola za novu gradnju i investicije - Nedostatak kvalifikovane i obučene radne snage - Nedostatak značajnijih kulturnih događaja

³⁵ Čerović S., *Menadžment u turizmu*, Prirodno-matematički fakultet – departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad, 2003, str. 106.

	- Nedovoljna saradnja između ključnih stejkholdera - Nerazvijeni seoski i lovni turizam
Opportunities (šanse)	Threats (pretnje)
- Ozdravljenje turističke delatnosti u svetu i Srbiji - Veća vidljivost i dostupnost naših destinacija na stranom tržištu - Usvojena strategija razvoja turizma na nivou Srbije - Povećana investiciona aktivnost u sektoru turizma - Postojanje hotela najviše kaegorije (Hotel Izvor ima 5 zvezdica) - Razvoj informacione tehnologije i mogućnost njene primene u turizmu - Sve veća dostupnost domaćih i stranih fondova za razvoj - Uvođenje u školske ustanove programa za razvoj kadrova u turizmu - Sve veća zainteresovanost za seoski turizam - Ekspanzija privatnog smeštaja i privatne inicijative u oblasti turizma	- Izgubljeno tržište zbog zatvaranja hotela u prošlosti - Svetska ekonomska kriza - Česte pandemije, epidemije i prirodne katastrofe - Nizak životni standard - Nedostatak finansijskih sredstava na lokalnom nivou za razvoj turizma - Druge banje u okruženju su već zauzele tržište - Konstantan pad turističke delatnosti u Srbiji i Arandelovcu u periodu od 2006. do 2010. - Mogućnosti zloupotreba u procesu privatizacije - Velike investicije konkurencije u zemlji i inostranstvu - Nepostojanje interesovajna stranih investitora - Značajni problemi sa kojima se suočava država - Neadekvatni uslovi poslovanja

Izvor: lična obada podataka

SWOT analiza opštine Arandelovac pokazala je značajne prednosti i nedostatke koji stoje na putu ostvarenju ciljeva, a to je, pre svega, razvoj turizma na nivou opštine. Neke smo pomenuli u prethodnim delovima rada, a od onih koje nismo izdvojili bismo, među faktorima koji se svrstavaju u snage, svest o slabostima i nedostacima, ali i pretnjama koje dolaze iz okruženja, kao i uvođenje u srednje škole odseka vezanih za

turizam (u Ekonomsko-ugostiteljskoj školi). Što se tiče glavnih slabosti, izdvojili bismo nerazvijenost seoskog turizma na teritoriji ove opštine, iako postoje značajne predispozicije za tako nešto. Od šansi možemo izdvojiti činjenicu da u Srbiji postoji vrlo malo hotela sa 5 zvezdica (po podacima iz 2011. svega 4% od ukupnog broja hotela ili ukupno 10) i jedan od njih se baš nalazi u Arandelovcu (Hotel „Izvor“), a takođe treba pomenuti i značajnu investicionu aktivnost koja bi trebalo da dâ rezultate u budućnosti. Na kraju ove analize treba navesti pretnje koje dolaze iz okruženja, o čemu smo već govorili ranije, kada smo spominjali vanekonomske faktore koji su doveli do pada u sektoru turizma u celom svetu i Evropi, a ovde možemo spomenuti da je Arandelovac izgubio tržište zbog zatvaranja hotela i nedostatka smeštajnih kapaciteta, ali i da su značajnu investicionu aktivnost preduzele i druge banje u okruženju, o čemu je delimično bilo reči u analizi konkurencije. Samim tim je izvršen uticaj na imidž turističke destinacije i njeno pozicioniranje na tržištu.

2.6.3.6. Analiza institucionalnih uslova upravljanja

U analizi institucionalnih uslova za upravljanje pre svega treba identifikovati ključne stejkholdere zainteresovane za razvoj turizma u opštini Arandelovac. Na prvom mestu moraju biti stanovništvo i turisti. Naravno da je stanovništvo najviše zainteresovano za očuvanje turističkih atrakcija i unapređenje infrastrukture jer od njih zavisi svakodnevni život, zaposlenost, prihod, pa je sprečavanje njihovog uništavanja i degradacije glavni prioritet. Razumljivo je da su turisti koji posećuju opštinu Arandelovac zainteresovani da njihove potrebe budu podmirene na najvišem nivou, pa prema tome možemo zaključiti da je održivi razvoj zapravo jeina opcija razvoja. Od ostalih stejkholdera već smo spominjali Turističku organizaciju opštine Arandelovac, a možemo izdvojiti i sve one koji su neposredno uključeni u sektor turizma ove opštine, a tu su sama opština, Šumadijski okrug i Republika Srbija. Svi oni su – posredno ili neposredno – uključeni u razvoj turističke delatnosti na ovom prostoru i imaju interes da se turizam razvija u opštini Arandelovac iz razumljivih razloga, kao što su povećanje zaposlenosti, standarda, društvenog bruto proizvoda, poboljšanje infrastrukture koju koriste i sami građani, ali i da se sve to odvija uz očuvanje čovekove okoline.

Jasno je da u bilo kojoj destinaciji razvoj turizma vodi i do delimične degradacije i destrukcije prirodnog okruženja (zagađenja, uništavanja prirodnih resursa, nemara

prema atrakcijama). Naravno, to nije jedini moguć odnos prema prirodi prilikom razvoja sektora turizma. Sve veće obrazovanje, ali i zainteresovanost savremenog čoveka za održivi razvoj i envajromentalistički stav ide na ruku razvoju turizma, i te trendove treba prihvatiti i inkorporirati u strategije razvoja turističkih destinacija kod nas.

Problem se može javiti zbog toga što nisu svi stakeholderi na isti način zainteresovani za razvoj turizma i nemaju iste prioritete. Adekvatnom koordinacijom taj problem se može prevazići, ali je neophodno pojačati uticaj lokalnih stakeholdera kada se donose strategije razvoja turizma na nivou cele države ili regiona. Njihovo aktivno učešće prilikom donošenja odluka o strategijama, planovima razvoja, investicijama i drugim programima mora biti značajnije, jer često čujemo kritike da zakon nije adekvatan ili da se propisi ne primenjuju. Takođe smo često mogli da čujemo i žalbe da mnogi koji su deo turističkog sektora nisu pitani prilikom donošenja Strategije razvoja turizma u Srbiji ili Zakona o turizmu. Koliko je to greška države, toliko je i lokalnih stakeholdera, jer se nisu potrudili da se izbere za svoj uticaj i značaj prilikom donošenja tako važnih odluka, ključnih za razvoj turističke delatnosti u Republici Srbiji.

3. MOGUĆNOSTI ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA I KORIŠĆENJA OBNOVLJIVIH IZVORA ENERGIJE U OPŠTINI ARANĐELOVAC

Podstaknuti klimatskim promenama, učestalim energetske krizama, prirodnim katastrofama, elementarnim nepogodama, sve većoj razlici između bogatih i siromašnih i mnogim drugim problemima čovečanstvo je uvidelo da ubrzani ekonomski rast bez obzira na posledice više nije prihvatljiv koncept razvoja, da je postao protivrečan dostignutom nivou društvenog razvoja, te da je kao takav zastareo i da je neophodno uspostaviti potpuno novi model. Sredinom 80-tih godina prošlog veka Ujedinjene nacije su proklamovale koncept održivog ili uravnoteženog razvoja koji je podrazumevao različite ciljeve. Danas nema jedinstvene definicije održivog razvoja, ali mi možemo spomenuti sledeću koju je dala Svetska komisija za životnu sredinu i razvoj Ujedinjenih nacija (Brundtland komisija): **“Održivi razvoj jeste razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnje generacije, bez ugrađivanja mogućnosti budućih generacija da zadovolje sopstvene potrebe”³⁶**. Pored ove, postoji i mnogo drugih definicija, koje na više ili manje jasan način objašnjavaju ovu kategoriju, ali možemo reći da održivi razvoj predstavlja skup ciljeva kao što su:

- kvalitet življenja i kvalitet životne sredine,
- mudro/racionalno korišćenje opštih i pojedinačnih resursa,
- socijalnu pravičnost u distribuciji resursa i dobara,
- mogućnost izbora sadašnjih i budućih generacija,
- uravnotežen teritorijalni razvoj.³⁷

Kao jedna od najznačajnijih delatnosti savremnog doba, turizam takođe sledi ovaj koncept razvoja, pa se pojavljuje kategorija “održivi turizam”. Tu takođe možemo naći veliki broj definicija, ali mi ćemo dati onu koja se pojavljuje na sajtu Ministarstva životne sredine, rudarstva i prostornog planiranja, a koja glasi: **“Održivi turizam u svom najčistijem smislu, podrazumeva privrednu granu koja vrši minimalan uticaj na životnu sredinu i lokalnu kulturu, istovremeno pomažući sticanje zarade, nova radna mesta i zaštitu lokalnih ekosistema. Naime, to je odgovoran turizam koji se**

³⁶ Maksin M, Pucar M, Korać M, Milijić S, *Menadžment prirodnih i kulturnih resursa u turizmu*, Univerzitet Singidunum, Beograd 2009. str. 3

³⁷ Navedeno delo, str. 3

prijateljski odnosi prema prirodnoj i kulturnoj baštini³⁸. Da bi bolje razumeli ovu kategoriju navešćemo još jednu definiciju: **“Smatra se da je održiv svaki vid turizma koji trajno doprinosi unapređenju životne sredine, socijalnoj dobrobiti, ekonomskom prosperitetu i očuvanju prirodnih i stvorenih resursa, kulturnih vrednosti i identiteta lokalne zajednice”**³⁹.

Opština Arandelovac kao turistička destinacija raspolaže mnogim prirodnim i pojedinim izgrađenim atrakcijama koje su decenijama privlačile turiste, kako iz naše zemlje tako i iz celog sveta. Kao opština koja se opredelila za razvoj turizma, a da bi se prilagodila savremenim kretanjima u toj oblasti, neophodno je da primeni koncept održivog razvoja da bi sačuvala i unapredila postojeće atrakcije, doprinela povećanju zaposlenosti, prihoda opštine, ali i razvoju drugih delatnosti, kao i ispunjenju ostalih ciljeva koje ovaj koncept podrazumeva.

3.1. Aktiviranost turističkih resursa

U Prostornom planu opštine Arandelovac u delu koji govori o **zaštiti predela, kulturnih i prirodnih dobara**, naznačeno je da se prema Prostornom planu Republike Srbije opština Arandelovac kategorizuje kao kulturni ruralni predeo i da kao takav mora da se sačuva. U opštini Arandelovac **tri dobra su zaštićena kao prirodna i nepokretna kulturna dobra i to:** deo sela Orašac (Marićevića jaruga), pećina Risovača sa arheološkim nalazištem i park Bukovička Banja. Pored ovih imamo i dva zaštićena prirodna dobra (Lukića hrast i hrast-cer “Zagus-zapis”). U planu je da se i Bukulja zaštititi kao prirodno dobro. Pored ovih u spomenutom Prostornom planu navedena su i druga **nepokretna kulturna dobra** (crkva Sv. Arhangela Gavрила iz 1859, zgrada starog opštinskog suda, vila “Karadžić”, zgrada stare pošte, spomen kosturnica iz I svetskog rata, crkva Svetog Arhangela u Brezovcu...). Predviđeno je da se utvrdi zona zaštite oko prirodnih i kulturnih dobara i uslovi gradnje, kao i opšte i posebne mere zaštite i korišćenja nepokretnih kulturnih dobara i zaštićene zone oko njih.

Opština Arandelovac je učinila veliki napor da aktivira turističke resurse sa sopstvene teritorije i da ih uključi u turističku ponudu. Međutim, najveći deo resursa nalazi se u urbanom centru ili blizu njega. Ako prvo pogledamo lokacije koje su

³⁸ <http://www.ekoplan.gov.rs/src/Definicija-79-c52-content.htm>, od 17. juna 2012.

³⁹ Maksin M, Pucar M, Korać M, Milijić S, *Menadžment prirodnih i kulturnih resursa u turizmu*, Univerzitet Singidunum, Beograd 2009. str. 16

najznačajnije za turizam arandelovačke opštine kao što su Bukovička Banja, Bukulja, „Marićevića jaruga” u Orašcu (sa muzejom, crkvom i školom), itd, vidimo da se sve nalaze u centru ili okolini, jedino je Garaško jezero malo udaljenije od samog centra. Kada sagledamo gde se nalaze ostali najznačajniji resursi situacija je slična. Risovačka pećina, Muzej, Galerija 99, smotra „Meremer i zvuci”, Crkve svetog Petra i Pavla i Crkva svetog Arhangela Gavрила se takođe nalaze u samom centru ili njegovoj široj zoni. Jedino je manastir Brezovac u istoimenom selu, koje je malo udaljenije od centra. Slična situacija je i sa ugostiteljstvom (hotelijerstvo i restoranstvo). Najznačajniji hoteli kao što su „Izvor”, „Šumadija”, „Staro zdanje”, „Kruna”, specijalna bolnica za rehabilitaciju „Bukovička Banja“ itd, koncentrisani su u centru i okolini. Takođe i etno apartmani „Divljakovac – Bajka”, „Brestovi i vizija”, se nalaze na Bukulji, odnosno u širem centru.

Arandelovac ima tradiciju veću od 200 godina kao banjska turistička destinacija, a osnovni faktori koji su tome doprineli su bukovička mineralna voda, lekovita glina i klima. Banjski kapaciteti su građeni tokom decenija i često su služili za rehabilitaciju i lečenje ranjenika iz ratova, ali i mnogih drugih gostiju. Danas se mineralna voda i glina koriste u terapijske svrhe u Specijalnoj bolnici za rehabilitaciju „Bukovička Banja“ (pored standardnih hidroterapijskih procedura, postoji: bazen sa đakuzi kupkom i podvodnom masažom, sauna, hidrokinetički tuševi, tuš-masaža sa promenljivim pritiskom...) i u hotelu „Izvor” koji ima bazene sa mineralnom vodom. Na žalost hoteli „Staro zdanje” (koji ne radi) i „Šumadija” iako su godinama bili centralni element banjske turističke ponude ne pružaju usluge banjskog lečenja i korišćenja termo-mineralne vode u te svrhe.

Od ugostiteljskih kapaciteta koji nisu locirani u centru ili njegovoj neposrednoj blizini treba izdvojiti etno apartmane „Garaške breze“ u selu Garaši 6 km od centra i vinariju „Vrbica“ u istoimenom selu. Seoski turizam, iako u ekspanziji, još uvek nije dovoljno razvijen. Turistički resurs koji bi mogao da se aktivira i postane atraktivan u narednom periodu jeste Venčasčko vinogradarska zadruga u Banji, koja trenutno nije u funkciji. Time bi se ne samo upotpunila turistička ponuda nego bi se i doprinelo decentralizaciji atrakcija i aktiviranju turističke ponude van centra opštine.

Može se konstatovati da je u opštini Arandelovac dosta urađeno na podizanju atraktivnosti turističkih resursa. To je naročito došlo do izražaja ponovnim otvaranjem hotela „Izvor” i novog akva parka. Hotel „Izvor” ima veliki broj zanimljivih sadržaja kao što su veliki bazen (30°C), nekoliko malih bazena (zatvorenih i otvorenih), sauna, sobe za

masažu itd. Pored hotela "Izvor" nalazi se i akva park sa tri velika bazena, 12 tobogana (najduži je 120 m, a najviši 22 m), veliki broj terena za tenis, mali fudbal, košarku, restoran, picerija, bar, amfiteatar (pogodan za muzičke i druge kulturne događaje) itd. Što se tiče planine Bukulje, takođe je rađeno na podizanju njene atraktivnosti uređenjem pešačkih staza, trim staze, na vrhu je podignuta osmatračnica od 19 m (sa koje se vidi Rudnik, Suvobor, Maljen, Ovčar, Kablar, Kosmaj, Avala, Gružanske planine, Pomoravlje...), postoji i nekoliko ugostiteljskih objekta, izgrađeni su i sportski tereni, uređen je izvor kisele vode itd. Takođe postoje i u samoj Bukovičkoj Banji sportski tereni (zatvoreni i otvoreni) za tenis, mali fudbal, kao i konjički klub koji nudi različite usluge (osnovna obuka u jahanju, vožnja fijakerom ili jahanje do vrha Bukulje, Orašca, manastira Svetog Arhangela Mihaila u Brezovcu itd.) Na jezeru Garaši stvoreni su preduslovi za razvoj ribolovnog turizma jer je jezero poribljeno, a riblji fond čine šaran, amur, smuđ, som, štika, deverika, bodorka itd, a postoji i specijalizovana prodavnica ribolovačke opreme. Pored toga na ovom jezeru postoje uređena plaža, mnogi sportski tereni, novootvoreni bazen i ugostiteljski objekti. Jedan važan element koji nam govori o atraktivnosti neke turističke atrakcije je i broj turista koji je posećuje. U 2010. godini Muzej je posetilo 4082, a u 2011. 7085 turista, dok je Risovačku pećinu u 2010. posetilo 16.060, a u 2011. godini 19.423 turista. Za kompleks Orašac nema tačnih podataka s obzirom da se ne naplaćuje ulaz, ali procena zaposlenih je da je 2011. godine bilo oko 14,5 hiljada turista koji su posetili ovu turističku atrakciju.

Za svaku turističku destinaciju od velike važnosti je i prezentacija i interpretacija turističkih resursa. Danas kada masovni turizam gubi na značaju i kada turisti postaju sve više sofisticirani i žele što više da saznaju o kulturno istorijskom nasleđu destinacije potrebno je urediti i zaštititi turističke resurse i omogućiti turistima da što više podataka dobiju o njima. Takođe je potrebno, radi doživljaja turista, osmisliti i razvijati turističku interpretaciju korišćenjem interpretatora i različitih modaliteta interpretacije koji će na atraktivan način približiti posetiocima prirodno i kulturno nasleđe, tradiciju i različite istorijske periode i na taj način bolje objasniti njen značaj.

Prezentacija i interpretacija turističkih resursa u opštini Aranđelovac je u začetku. U centru opštine nalazi se turistički informativni centar gde se mogu dobiti i kupiti razne brošure i publikacije koje služe za bolju informisanost turista o postojećim atrakcijama. Ispred glavnih atrakcija kao što su planina Bukulja, Risovačka pećina i Orašac postoje info panoji koji pružaju osnovne podatke turistima o tim atrakcijama. U Orašcu i

Risovačkoj pećini osnovne informacije se mogu dobiti neposredno od vodiča, a takođe postoje i posebni infopultovi gde se mogu dobiti i druge informacije, brošure i publikacije radi detaljnijeg upoznavanja turista sa njima. Tu značajnu ulogu ima i Narodni muzej u Arandelovcu u kome se nalaze arheološke iskopine iz Risovačke pećine, kao i mnogi drugi artefakti koji govore o istoriji ove opštine i kraja. Muzej ima veliki broj publikacija vezanih za muzejsku postavku, povremene radionice za decu (posebno za njih prilagođene), monografije, zbornike, posebne publikacije koje se odnose samo na Risovačku pećinu itd. U Orašcu postoji i poseban muzej koji je posvećen samo podizanju I srpskog ustanka u „Marićevića jaruzi“ (mesto gde su ustanici doneli odluku o dizanju ustanka i koje se zbog toga smatra kolevkom moderne srpske države). Risovačka pećina (koja je otvorena svim danima uključujući subotu i nedelju) takođe sadrži postavku muzejskog tipa, gde je predstavljena porodica iz doba paleolita i njihove aktivnosti karakteristične za to vreme (figure okupljene oko vatre).

Što se tiče uređenosti prostora navedenih turističkih resursa možemo napomenuti da na Bukulji postoje uređene pešačke staze i tzv. čeke za lovce, prilaz Risovačkoj pećini je takođe uređen, ali iako se procenjuje da je pećina dugačka oko 800 m, do sada je uređeno za posetioce samo 183m. Prilaz do „Marićevića jaruge“ je takođe uređen, ali ne i njena okolina. Opština planira da postavi turističku signalizaciju koja će biti putokaz do atrakcija za turiste. Ovde možemo još napomenuti da su mnogim turistima na raspolaganju informacije koje mogu dobiti od raznih sportskih organizacija kao što su planinarsko društvo, ribolovačka i lovačka udruženja, konjički klub, itd.

3.2. Ključni problemi uređenja turističke destinacije

Opština Arandelovac ima značajan potencijal za razvoj turizma, a kao najznačajniji faktori koji bi tome mogli doprineti izdvajaju se veza sa Beogradom, značajni prirodni resursi, demografski rast, povoljna obrazovna struktura na selu, iskustvo u proizvodnji poljoprivrednih proizvoda i vina, usklađeni proizvodni kapaciteti sa zahtevima tržišta, povoljni prirodni uslovi. Kao ograničenja za razvoj turističke delatnosti ove opštine bi mogli izdvojiti ugroženost koridora državnih puteva I i II reda neplanskom izgradnjom, nedovoljna razvijenost pojedinih infrastrukturnih sistema, negativan uticaj eksploatacije sirovina, učestale erozije i klizišta, slab hidropotencijal –

naročito u seoskim sredinama, visoka nezaposlenost, divlje deponije, slaba privredna aktivnost...

Resurs vode je najoskudniji prirodni resurs na teritoriji opštine. Prostornim planom opštine Arandelovac predviđeno je da ova opština u budućnosti bude obuhvaćena Ibarsko-šumadijskim regionalnim sistemom za snabdevanje vodom. Svih šesnaest naselja arandelovačke opštine priključena su na centralni vodovodni sistem. Voda iz postojećih akumulacija se dovodi do filter stanice Parlog gde su izgrađene instalacije za prečišćavanje pijaće vode kapaciteta 300 l/s. Takođe je izgrađeno i veći broj rezervoara. Po podacima iz 2008. pokrivenost opštine vodovodnom mrežom je iznosila 60 %.⁴⁰ U dosadašnjem razvoju sistema vodosnabdevanja realizovano je osam izvorišta:

- četiri akumulacije – „Arandelovac I” kod IEP-a, „Bukulja” i „Garaši” na reci Bukulja i „Rečica” na istoimenom vodotoku;
- tri izvorišta podzemnih voda – izvor Kubršnice, Vodica i Dukića Vrelo i
- vodozahvat površinskih voda na reci Kačer u selu Bosuta, kapaciteta 60 L/s koje se prepumpavaju u akumulaciju „Garaši”.

Na teritoriji arandelovačke opštine su male rezerve vode i ceo sistem je prenapregnut. To znači da se voda mora veoma racionalno koristiti, naročito u turizmu koji je veliki potrošač vode. Gde god je moguće u turizmu treba koristiti tehničku vodu i primenjivati druge vidove štednje vode. Predviđeno je malo proširenje postojećih kapaciteta na reci Kačer u selu Bosuta i izgradnja i rekonstrukcija cevovoda.

Prema Strategiji održivog razvoja opštine Arandelovac u 2008. godini pokrivenost opštine kanalizacionom mrežom je iznosila 40%. U opštini Arandelovac postoje dva postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda i to jedno u Banji kapaciteta 25.000 ES i drugo u Darosavi kapaciteta 8.000 ES. Takođe se u Prostornom planu navodi da će se evakuacija i prečišćavanje komunalnih otpadnih voda realizovati putem gravitacionih separativnih kanalizacionih sistema. S obzirom na ograničenja koja ima kanalizacioni sistem opštine Arandelovac mora biti izgrađen i funkcionisati kao dva separativna podsistema. To će se postići obnovom postojećih kapaciteta, izgradnjom novih i sanitacijom ostalih seoskih naselja. Zbog zaštite izvorišta voda i vodotokova neophodno je prečišćavanje svih otpadnih voda – izgradnjom kanalizacione mreže i postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda (PPOV), ili vodonepropusnih septičkih jama koje će se

⁴⁰ Regionalna agencija za ekonomski razvoj Šumadije i Pomoravlja, *Strategija održivog razvoja opštine Arandelovac*, Kragujevac 2010, str. 57

redovno i organizovano prazniti i sadržaj odnositi u PPOV. Ova obaveza posebno je važna za sve kapacitete u turizmu, koji moraju da obezbede prečišćavanje svojih otpadnih voda na jedan od predviđenih načina.

U opštini Arandelovac izgrađena je deponija čvrstog otpada u Bukoviku kapaciteta 650 000 m³ (ima drenažni sistem i podlogu sa folijom, sistem za monitoring i kontrolu filtrata i gasa). U već spomenutom Prostornom planu predviđa se uključivanje Arandelovca u regionalni sistem upravljanja komunalnim otpadom, bolje korišćenje kapaciteta postojeće deponije "Cincarska Kosa" i izgradnja sistema za reciklažu, donošenje Plana upravljanja komunalnim otpadom i edukacija stanovništva. Za razvoj turizma u opštini značajan je razvoj sistema upravljanja otpadom kojim bi se obuhvatila sva seoska naselja na teritoriji opštine.

Jedan od najvećih nedostataka Arandelovca kao turističke destinacije su problemi koji se tiču saobraćaja.

Ukupna putna mreža arandelovačke opštine iznosi 287 km (231 km je savremeni kolovoz), od toga magistralni putevi iznose 31 km (31 km je i savremeni kolovoz), regionalni 106 km (106 km je savremeni kolovoz), a lokalni 150 km (94 km je savremeni kolovoz)⁴¹. Već smo naveli koji se problemi javljaju zbog činjenice da magistralni put M-4 prolazi kroz sam centar opštine, ali to nije jedini problem. Takođe smo ukazali na nedostatak železničkog saobraćaja do opštine Arandelovac, što je nedopustivo za opštinu koja pretenduje da postane značajan turistički centar. Naime, pruga uzanog koloseka je postojala na relaciji Mladenovac – Arandelovac – Lajkovac (od Mladenovca do Arandelovca bila je dužine 32 km) i bila je aktivna skoro 80 godina. Taj koridor i dalje postoji i njim upravlja JP Železnice Srbije. Pruga je počela sa radom 1904. za teretni saobraćaj, a 1905. za putnički, a svoju ekspanziju je doživela između dva svetska rata i neposredno posle Drugog svetskog rata, a značajnu ulogu je u tome imao upravo teretni saobraćaj. U tom periodu je železnički saobraćaj bio neophodan pre svega zbog eksploatacije uglja u Misači i prevoza putnika. Pruga Mladenovac – Arandelovac – Lajkovac je imala 9 mostova, 130 putnih prelaza i 17 službenih mesta (stanica, ukrsnica, stajališta i rasputnica)⁴². Početkom 60-ih godina razvojem drumskog saobraćaja ova pruga izgubila je na značaju pa je zbog nerentabilnosti prvo ukinut putnički saobraćaj 1971. a potom i teretni 1982. godine. Kao osnovni razlozi za prestanak rada ove pruge

⁴¹ Opštine u Srbiji 2011, Republički zavod za statistiku, Beograd 2011. str. 259

⁴² Udruženje građana "Baština i budućnost – Arandelovac 1859", *Šumadijski „ćira“ (Pruga Mladenovac – Arandelovac 1904. – 2004.)*, Arandelovac 2004. str. 19

navedeni su poslovanje sa gubitkom i dotrajali vozni park. Posle nekoliko godina pruga je demontirana.

Još jedan problem koji se javlja u Arandelovcu, a tiče se saobraćaja, je i činjenica da objekat koji je predviđen za autobusku stanicu u ulici Kneza Mihaila ne radi, pa se kao privremeno rešenje koristi stajalište nekadašnje carine koje nije uređeno i nema perone. To je potpuno neprihvatljivo za opštinu koja se opredelila za razvoj turizma kao najznačajnije delatnosti.⁴³

Na kraju ovog poglavlja još ćemo spomenuti jedan problem koji bi mogao biti od značaja za Arandelovac kao turističku destinaciju, a to je arhitektonsko-urbanistička zagađenost. Tu se pre svega misli na lošu saobraćajnu matricu. Ulice su uske i često bez trotoara, parcele su usitnjene i često nepravilnog oblika, objekti nekih preduzeća se nalaze na parcelama koje pripadaju Železnicama Srbije, katastar podzemnih instalacija je neuređen pa se iste često oštete prilikom različitih intervencija (rekonstrukcija ulica, trotoara i infrastrukturnih objekata). Mnoga preduzeća nemaju upotrebnu dozvolu za izgradnju svojih objekata. Na teritoriji opštine Arandelovac je podneto oko 2400 zahteva za legalizaciju nelegalnih objekata i do sada je rešeno oko 11 % slučajeva. U toku je rekonstrukcija ulice Kneza Miloša koja podrazumeva i kompletnu obnovu priključaka i instalacija (struja, voda, gas i telefon). Takođe se radi na izgradnji kružnog toka na ulazu u Arandelovac, ali je problem što se jedan broj industrijskih kapaciteta nalazi blizu urbane zone i na samom ulazu u opštinu pa se na taj način stvara ne baš dobra slika, neprivlačna za turiste.

3.3. Mogućnost korišćenja obnovljivih izvora energije u opštini Arandelovac

3.3.1. Korišćenje OIE u Evropskoj uniji i Srbiji

Turizam, pored pozitivnih efekata kao što su povećanje prihoda turističke destinacije, povećanje zaposlenosti, razvoj infrastrukture, poboljšanje spoljnotrgovinskog bilansa (u slučaju stranih turista) itd, ima i mnoge negativne efekte (zagađenje, ugrožavanje biodiverziteta, urbanistički haos, oštećenje atrakcija, komercijalizacija raznih

⁴³ Prvobitna autobuska stanica je bila u vlasništvu preduzeća "Strela Šumadija" koje je privatizovano. Stara stanica je srušena a na tom mestu je podignut moderan objekat od 1200 metara kvadratnih. Potom je usledila prodaja tog objekta firmi "Peštan", od strane prvog vlasnika koji je i privatizovao preduzeće "Strela Šumadija", ali je u međuvremenu Agencija za privatizaciju raskinula privatizacioni ugovor, poništila privatizaciju, a Trgovinski sud u Kragujevcu zabranio je raspolaganje novom stanicom što znači da ne može da se koristi, a ni da se proda. Ceo slučaj je prosleđen Višem trgovinskom sudu u Beogradu, ali do okončanja ovog slučaja još nije došlo. Trenutno ovim objektom raspolaže firma "Peštan" i koristi ga za prihvatanje kamiona.

aktivnosti u svrhe turizma...). Zbog svih tih negativnih efekata razvijen je novi koncept turističkog razvoja tzv. održivi turizam koji za svrhu ima da minimizira negativan uticaj turizma na životnu sredinu i lokalnu zajednicu.

Savremeni održivi turizam podrazumeva korišćenje obnovljivih izvora energije. Po definiciji koja je data u Zkonu o energetici obnovljivi izvori energije su: "Izvori energije koje se nalaze u prirodi i obnavljaju se u celosti ili delimično, posebno energija vodotokova, vetra, neakumulirana sunčeva energija, biomasa, geotermalna energija i dr."⁴⁴ Upravo na osnovu ove definicije možemo izvući zaključak šta sve spada u obnovljive izvore energije:⁴⁵

- energija sunca,
- energija vetra,
- hidroenergija (male hidroelektrane),
- geotermalna energija,
- energija biomase (uključujući biogas i biogorivo),
- energija talasa, plime i oseke.

Koliki je značaj obnovljivih izvora energije govori podatak da je Direktivom Evropske Unije o obnovljivim izvorima energije predviđeno da do 2020. godine učešće energije proizvedene iz obnovljivih izvora bude 20% od ukupno proizvedene energije na teritoriji EU. Iz godine u godinu taj procenat se povećava kako na nivou EU tako i na nivou svih zemalja pojedinačno. Na nivou Evropske Unije učešće energije stvorene iz obnovljivih izvora u 2010. je iznosilo 12,4%, najveći procenat ima Norveška od 61% (cilj za 2020. je 67,5%), dok najslabiji rezultat po tom pitanju ima Malta od svega 0,4% (cilj za 2020. je 10%)⁴⁶. Detaljan pregled učešća energije stvorene iz obnovljivih izvora u odnosu na ukupno iskorišćenu energiju možemo videti u tabeli broj 19, kako za čitavu Evropsku Uniju tako i po zemljama članicama u periodu od 2006. do 2010. godine, kao i koji je cilj predviđen da se dostigne u 2020. godini (koji procenat učešća OIE u ukupno iskorišćenoj energiji treba dostići):

⁴⁴ *Zakon o energetici*, Sl. glasnik RS", br. 57/2011, str. 2

⁴⁵ Maksin M, Pucar M, Korać M, Milijić S, *Menadžment prirodnih i kulturnih resursa u turizmu*, Univerzitet Singidunum, Beograd 2009. str. 99

⁴⁶ <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=tsdcc110>, od ponedeljka 2. jula 2012.

Tabela 19. Učešće obnovljive energije u ukupno iskorišćenoj energiji u EU u periodu od 2006. do 2010. sa ciljem koji treba ostvariti do 2020.

Učešće obnovljive energije u ukupno iskorišćenoj energiji u EU						
države/godine	2006	2007	2008	2009	2010	2020 (cilj)
EU (27 countries)	9	9,9	10,5	11,7	12,4	20
Belgium	2,7	3	3,3	4,6	:	13
Bulgaria	9,6	9,3	9,8	11,9	13,8	16
Czech Republic	6,5	7,4	7,6	8,5	9,2	13
Denmark	16,5	18	18,8	20,2	22,2	30
Germany	6,9	9	9,1	9,5	11	18
Estonia	16,1	17,1	18,9	23	24,3	25
Ireland	2,9	3,3	3,9	5,1	5,5	16
Greece	7	8,1	8	8,1	9,2	18
Spain	9	9,5	10,6	12,8	13,8	20
France	9,6	10,2	11,1	11,9	:	23
Italy	5,8	5,7	7,1	8,9	10,1	17
Cyprus	2,5	3,1	4,1	4,6	4,8	13
Latvia	31,1	29,6	29,8	34,3	32,6	40
Lithuania	16,9	16,6	17,9	20	19,7	23
Luxembourg	1,4	2,7	2,8	2,8	2,8	11
Hungary	5,1	5,9	6,6	8,1	:	13
Malta	0,2	0,2	0,2	0,2	0,4	10
Netherlands	2,7	3,1	3,4	4,1	3,8	14
Austria	26,6	28,9	29,2	31	30,1	34
Poland	7	7	7,9	8,9	9,4	15
Portugal	20,8	22	23	24,6	24,6	31
Romania	17,1	18,3	20,3	22,4	23,4	24
Slovenia	15,5	15,6	15,1	18,9	19,8	25
Slovakia	6,6	8,2	8,4	10,4	9,8	14
Finland	29,9	29,5	31,1	31,1	32,2	38
Sweden	42,7	44,2	45,2	48,1	47,9	49
United Kingdom	1,5	1,8	2,3	2,9	3,2	15
Norway	60,6	60,5	62	65,1	61,1	67,5
Croatia	13,8	12,4	12,2	13,2	14,6	20

Izvor: Eurostat

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=tsdcc110>, od ponedjeljka 2. jula 2012. god.

Na osnovu tabele 19. možemo videti da Švedska (sa 47,9% u 2010.), Finska (sa 32,2% u 2010.) i Letonija (sa 32,6% u 2010.) pa i Austrija (sa 30,1% u 2010.) dosta koriste obnovljive izvore energije, dok recimo pored već spomenute Malte, najmanje su u 2010. koristili ovakav vide energije. Luksemburg sa 2,8%, Velika Britanija sa 3,2% i Holandija sa 3,8%. Od zemalja koje su u našem okruženju Hrvatska je koristila energiju stvorenu iz obnovljivih izvora 14,6%, Rumunija 23,4% i Bugarska 13,8%. Za Mađarsku nema podataka za 2010. ali su u 2009. 8,1% energije dobili iz obnovljivih izvora. Treba spomenuti u ovoj analizi korišćenja obnovljivih izvora energije u EU za period od 2006. do 2010. da su najveći skok napravili Italija (sa 5,8% u 2006. na 10,1% u 2010.) i Estonija (sa 16,4% u 2006. na 24,3% u 2010.).

Kada govorimo o Srbiji, ona nije obuhvaćena istraživanjima Eurostata, a i korišćenje obnovljivih izvora energije, sem hidroelektrana, je na vrlo niskom nivou, pa je dobijanje podataka prilično teško. U Zakonu o energetici Republike Srbije među dugoročnim ciljevima navedeni su i stvaranje uslova za stimulisanje korišćenja obnovljivih izvora energije i unapređenje zaštite životne sredine⁴⁷. U Strategiji razvoja energetike Republike Srbije do 2015. godine u delu koji govori o opšte-razvojnim i strateškim ciljevima navedeno je da će najznačajniji ciljevi energetske politike Srbije biti usaglašavanje prakse i regulative sa EU, radi povećanja energetske efikasnosti, intenzivnijeg korišćenja obnovljivih izvora energije i snižavanje intenziteta štetnih emisija iz proizvodnih energetske izvora i sektora potrošnje energije kao osnovne pretpostavke dostizanja održivog socio-ekonomskog razvoja zemlje.⁴⁸

Procejuje se da je u Srbiji od ukupno proizvedene energije udeo koji otpada na obnovljive izvore energije do 21%⁴⁹. Iako taj procenat izgleda veći od proseka Evropske Unije, skoro celokupna energija proizvedena iz obnovljivih izvora odnosi se na hidroelektrane. Podaci iz 2009. koji su dati u Statističkom kalendaru Republike Srbije govore da je najviše energije dobijeno od uglja i to 77%, a od obnovljivih izvora energije zastupljeni su hidroenergija sa 10%, ogrevno drvo 3%, a na geotermalnu energiju otpada manje od 1%⁵⁰. To nam govori da se, sem hidroenergije, ostali oblici obnovljive energije veoma malo koriste.

⁴⁷ Zakon o energetici, Sl. glasnik RS", br. 57/2011, str. 4

⁴⁸ Ministarstvo rudarstva i energetike Vlade Republike Srbije, *Strategija razvoja energetike Republike Srbije do 2015. godine*, Beograd 2004. str. 12 i 13

⁴⁹ <http://www.euractiv.rs/odrzivi-razvoj/2272-obnovljivi-izvori-energije-energetska-budunost.html>, od srede 4. juna 2012. godine

⁵⁰ Republički zavod za statistiku, *Statistički kalendar republike Srbije 2012*. Beograd 2012. str 53.

3.3.2. Mogućnosti korišćenja obnovljive energije u opštini Arandelovac

Kada govorimo o stanju korišćenja energije u opštini Arandelovac, prvo treba napomenuti da se ova opština snabdeva strujom iz nekoliko pravaca i to: TS (trafo-stanica) 110/35/20/10 kV 2 x 31,5 MVA „Arandelovac 1” koja se napaja dalekovodima 110 kV iz više pravaca: od TS Kolubara, iz pravca Topole i Kragujevca i iz pravca TE Morava preko Mladenovca. Za zadovoljenje potreba stanovništva i privrede služi 6 trafo-stanica TS 35/10 kV ukupne instalisane snage 40 MVA i trafo-stanica TS 20(10)/ 0,4 kV⁵¹. Ukupan broj korisnika na području Elektrodistribucije Arandelovac u 2012. je 20.900, od čega se na privredu odnosi 2.300 a na domaćinstva 18.600 potrošača. Potrošnja električne energije varira tokom godine, u letnjim mesecima se kreće od 28 – 30 MWA, dok je u zimskom periodu potrošnja veća i kreće se u rasponu 30 do 35 MWA. Pri tome potrošnja u privredi je 60%, a domaćinstva troše 40% od ukupne energije. Obnovljivi izvori energije se vrlo malo koriste.

3.3.2.1. Energija sunca

Akumulacija električne energije se može izvršiti na dva načina:

- 1) Neposredno – korišćenjem akumulatorskih baterija i
- 2) Posredno – elektrolizom vode i skladištenjem vodonika i kiseonika koji se kasnije mogu ponovo pretvoriti u električnu energiju u gorivnim galvanskim spregovima.⁵²

Akumuliranje energije sunca i njeno pretvaranje u električnu energiju neposredno se najčešće vrši putem tzv. fotonaponskih ćelija. Fotonaponske ćelije se formiraju kada se od poluprovodnog materijala naprave specijalne diode. Nakon toga fotonaponske ćelije se grupišu u module kako bi se povećao izlazni napon.

Pored električne energije, moguće je izvršiti i akumulaciju toplotne energije čiji je izvor sunčevo zračenje, a to se vrši pomoću specijalnih solarnih kolektora, a s obzirom da oni mogu da rade samo preko dana neophodno je instalirati i tzv. razmenjivače toplote kako bi ovako akumuliranu energiju mogli koristiti i tokom noći ili kada je osunčanost slaba.⁵³

⁵¹ Regionalna agencija za ekonomski razvoj Šumadije i Pomoravlja, *Strategija održivog razvoja opštine Arandelovac*, Kragujevac 2010. Str. 56

⁵² Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije, *Studija energetskeg potencijala Srbije za korišćenje sunčevog zračenja i energije vetra*, Beograd 2004. str. 148

⁵³ Isto, str. 156

Naravno, treba napomenuti i da priliv sunčeve energije zavisi od nagiba površine i orjentisanosti u odnosu na sunčeve zrake. Pa tako u periodu mart-april i avgust-septembar najbolji nagib površine je 30 stepeni, a orjentisanost prema jugu. U periodu od maja do jula najbolji nagib je od 10 stepeni, a orjentisanost takođe prema jugu, dok je zimi od oktobra do februara najbolji nagib od 60 stepeni⁵⁴.

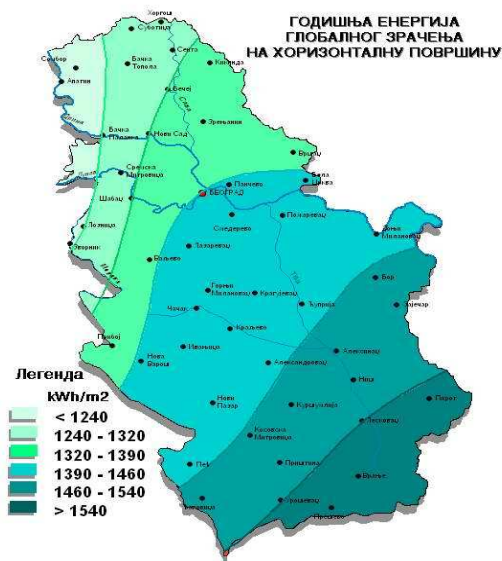
Arandelovac, kao jedna od 6 opština Šumadijskog okruga, nalazi se u centralnom delu Srbije 44°18' severne geografske širine i 20°34' istocne geografske širine, na nadmorskoj visini od 250 metara. Klima je prelazna, između istočne kontinentalne i visinske klime, pa su leta umereno topla a zime umereno hladne. Iako je zima najduže godišnje doba (traje 108 dana), broj vedrih dana tokom godine je 94⁵⁵. To nas dovod i do zaključka da predispozicije za korišćenje sunčeve energije nisu baš najbolje. U Prostornom planu opštine Arandelovac navedeno je da je intenzitet sunčevog zračenja na nivou srednjeg za Srbiju i to oko 1400 kWh/m² pa se zbog neekonomičnosti ne preporučuje konverzija sunčeve energije u električnu energiju, nego u toplotnu. U prilog tome govore i podaci dati u Studiji energetskog potencijala Srbije za korišćenje sunčevog zračenja i energije vetra, gde se kaže da bi za prosečnu potrošnju električne energije od 2 kWh bilo potrebno instalirati fotonaponski pretvarač površine 50 m² i s obzirom na to da je prosečna cena solarnih ćelija relativno visoka (3-5\$), smatra se da je to van mogućnosti prosečnog domaćinstva.

U analizi mogućnosti korišćenja sunčeve energije kao obnovljivog izvora možemo pogledati i mape koje su date u Studiji energetskog potencijala Srbije za korišćenje sunčevog zračenja i energije vetra:

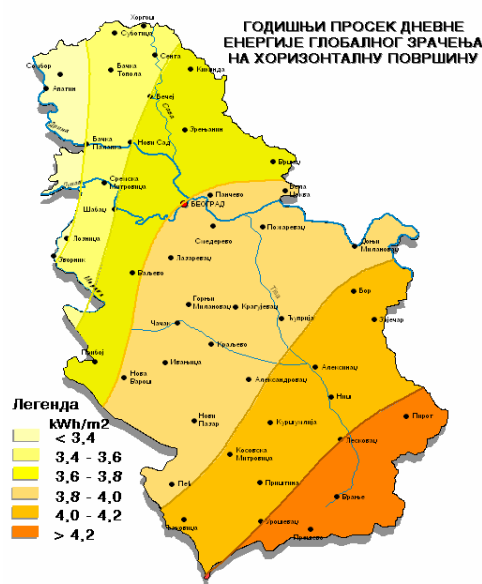
⁵⁴ Isto, str. 182

⁵⁵ Hosting d.o.o., *Strategija razvoja turizma u opštini Arandelovac*, Opština Arandelovac, 2007. str. 6 i 7

Mapa 1. Godišnja energija globalnog zračenja na horizontalnu površinu u (kWh/m²)

Mapa 2. Godišnji prosek dnevne energije globalnog zračenja na horizontalnu površinu (kWh/m²)

Izvor: Studija energetskog potencijala Srbije za korišćenje sunčevog zračenja i energije vetra, str. 187 i 191

Upravo na mapama 1. i 2. možemo konstatovati ono što je do sada rečeno, Arandelovac spada u grupu opština gde je i godišnja energija globalnog zračenja na horizontalnu površinu (1390 – 1460 kWh/m²) i godišnji prosek dnevne energije globalnog zračenja na horizontalnu površinu (3,8 – 4 kWh/m²) u domenu srednjeg za našu zemlju, a ako imamo u vidu prethodno rečeno da je instaliranje fotonaponskih ćelija relativno skupo za naše uslove, ovaj vid obnovljive energije ne bi mogao bit kategorizovan kao prioritetan za ovu opštinu.

Sa daljim razvojem i pojeftinjenjem tehnologija za konverziju sunčeve u električnu energiju, ova opcija se može uzeti u razmatranje i za opštinu Arandelovac.

3.3.2.2. Energija vetra

Energija vetra uglavnom se dobija neposrednom akumulacijom električne energije, mada je moguće koristiti kao i kod energije sunca na posredan način, odnosno tako što se elektrolizom vode dobijaju gasoviti vodonik i kiseonik, a posle se tako

dobijeni gasovi skladište u odgovarajuće rezervoare, da bi se po potrebi pretvarali u električnu energiju korišćenjem gorivnih galvanskih spregova. Energija vetra se pretvara u električnu energiju pomoću vetro-generatora, a struja tako dobijena može biti ili naizmenična ili jednosmerna različitog napona. Zbog toga što se korišćenjem generatora naizmenične struje smanjuju gubici, preporučuje se njegova upotreba pre nego generatora jednosmerene struje⁵⁶.

Iako vetrogenereatori novije generacije proizvode struju pri brzini vetra od 2,5 m/s, ekonomična proizvodnja se uspostavlja pri brzini vetra većoj od 6 m/s. Treba napomenuti i da se iz bezbedonosnih razloga vetrogeneratori zaustavljaju ako je brzina vetra veća od 25 m/s. Radi ekonomičnosti proizvodnje električne energije na ovaj način, vetrogeneratori se često udružuju u tzv. farmu vetrenjača. Ovakav vid dobijanja energije je vrlo popularan zato što ima mnogo prednosti kao što su neograničena količina energije, ekološki apsolutno čist način proizvodnje energije, mala zauzetost zemljišta, pad cena vetrogeneratora na svetskom tržištu...⁵⁷

Kada govorimo o opštini Arandjelovac, moramo reći da je u prostornom planu ove opštine navedeno da od energije vetra ne može imati velika očekivanja. Po mnogim istraživanjima Arandjelovac spada u kategoriju teritorija gde je snaga vetra na nivou proseka ili ispod proseka u Srbiji, a i sama Republika Srbija nema velike mogućnosti u tom pogledu. Naime u Uredbi o izmenama i dopunama uredbe o utvrđivanju programa ostvarivanja strategije razvoja energetike Republike Srbije do 2015. godine za period od 2007. do 2012. godine, kaže se da od ukupnih mogućnosti korišćenja obnovljivih izvora energije na vetar otpada svega 5% i taj potencijal prema istraživanjima obavljenih na osnovu podataka hidrometeorološkog zavoda iznosi 1300 MW. Da bi shvatili kakav potencijal ima opština Arandjelovac kada govorimo o energiji vetra opet ćemo pogledati mape koje su date u Studiji energetskog potencijala Srbije za korišćenje sunčevog zračenja i energije vetra:

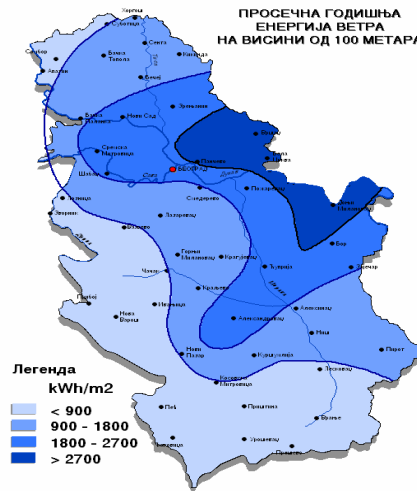
⁵⁶ Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije, *Studija energetskog potencijala Srbije za korišćenje sunčevog zračenja i energije vetra*, Beograd 2004. str. 148 i 149

⁵⁷ Srpska kraljevska asocijacija akademika, naučnika i inovatora (SKAIN), *Zbornik radova „Srpske duhovne i ekološke vrednosti – Knjiga 1*, Kruševac 2012. str. 494

Mapa 3. Prosečna godišnja snaga vetra na visini od 100 m (W/m²)

Mapa 4. Prosečna ukupna godišnja energija vetra na visini od 100 m (kWh/m²)

Izvor: Studija energetskog potencijala Srbije za korišćenje sunčevog zračenja i energije vetra, str.187 i 191

Kao što možemo videti na mapama 3. i 4. gledajući i prosečnu godišnju snagu vetra na visini od 100 m (od 100 do 200 W/m²) i prosečnu ukupnu godišnju energiju vetra na visini od 100 m (od 900 do 1800 kWh/m²) Arandelovac spada u regije gde korišćenje vetra kao obnovljivog izvora energije ne može biti prioritet jer su to vrednosti ispod proseka za Srbiju. Interes, uglavnom stranih investitora, za korišćenje ovog vida OIE raste, a prve vetroelektrane se grade u Južnom Banatu.

3.3.2.3. Hidroenergija (malehidroelektrane)

Hidroenergija je jedini vid obnovljive energije koji je već prilično dobro iskorišćen u Srbiji (procenjuje se da je iskorišćeno oko 62%). Međutim, u daljem iskorišćavanju hidropotencijala ove zemlje akcenat će biti stavljen na izgradnju malih hidroelektrana (MHE), koji je veoma malo iskorišćen. U Zakonu o energetici stoji da su male elektrane snage do 10MW⁵⁸. Lokacije za izgradnju malih hidroelektrana date su u „Katastru malih hidroelektrana na teritoriji SR Srbije”. Iako se u tom katastru nalazi spisak od 856⁵⁹

⁵⁸ Zakon o energetici, „Sl. glasnik RS”, br. 57/2011, str. 33

⁵⁹ <http://mhe.mre.gov.rs/Katastar%20MHE/>, od utorka 31. avgusta 2012. godine

lokacija na kojima je moguće izgraditi male hidroelektrane dosadašnje studije su pokazale da u ovim tržišnim uslovima realno je očekivati izgradnju 5-10% MHE. Naravno spisak lokacija mora stalno da se obnavlja i dopunjuje, a moguće je i izgraditi male hidroelektrane na nekoj drugoj lokaciji uz saglasnost Ministarstva za energetiku i rudarstvo i drugih nadležnih institucija, ako se pokaže da je to u interesu elektroenergetskog sistema i u skladu sa promenama hidro-geoloških uslova i načina i uslova korišćenja prostora⁶⁰.

Hidro potencijal opštine Arandjelovac je prilično mali. U spomenutom Katastru MHE nema nijedne lokacije pogodne za izgradnju malih hidroelektrana koja se nalazi na teritorij ove opštine. To naravno ne znači da tog potencijala nema i već smo spomenuli da je moguće graditi male hidroelektrane na drugim mestima koja nisu navedena u Katastru MHE uz odgovarajuće uslove. Najznačajniji tokovi koji bi mogli biti iskorišćeni u izgradnji MHE, a koji se nalaze na teritoriji arandjelovačke opštine su Kubršnica, Kačer Peštan i Turija (sa svojim pritokama). U Prostornom planu opštine Arandjelovac nisu navedene konkretne lokacije gde bi mogle biti izgrađene male hidroelektrane, ali je navedeno da su potencijali za tako nešto skromni. Ipak, za sada jedan projekat za izgradnju male hidro-elektrane već postoji na reci Kubršnici, na prostoru između sela Krčevac i Topola, na mestu jedne od 12 vodenica koje su nekada postojale na ovoj reci. Ceo ovaj projekat je privatna inicijativa preduzetnika Vlastimira Dukića iz Arandjelovca. Prema ovom projektu predviđeno je da ta mini hidroelektrana bude snage 50 kW/sat, što može da obezbedi električnu energiju za najmanje 30-40 domaćinstava. Ova MHE bi se nalazila na zemljišnoj parceli od 4 hektara u vlasništvu spomenutog gospodina Dukića, a vrednost celog projekat procenjuje se na 150.000 evra. Za realizaciju ovog projekta neophodno je pribaviti vodne uslove i saglasnost i uslove Zavoda za zaštitu prirode Srbije, kako bi se proverili uticaji realizacije MHE na akvatičke ekosisteme i biodiverzitet.

3.3.2.4. Energija biomase

“Biomasa je organska materija životinjskog ili biljnog porekla koja se pomoću različitih procesa pretvara u upotrebljivu energiju”. Te organske materije su nus proizvod poljoprivrede, šumarstva i drvne industrije i njihovi izvori mogu biti različiti:

⁶⁰ Uredba o izmenama i dopunama uredbe o utvrđivanju programa ostvarivanja strategije razvoja energetike Republike Srbije do 2015. godine za period od 2007. do 2012. godine, „Službeni glasnik RS”, br. 17/07 i 73/07, str. 6

- poljoprivredni otpaci: slama, lišće, delovi voćaka,
- poljoprivredne žitarice: kukuruz, šećerna repa, šećerna trska,
- energetske žitarice: repa, krompir,
- drveće: vrba, hibridni platan,
- šumski otpaci: neiskorišćeno drvo, panjevi, poludivlje drvo,
- industrijski otpad: otpad koji proizvode industrija hrane, pića,
- gradski otpad: papir i biljni ostaci⁶¹.

U svetu biomasa je na četvrtom mestu po energiji koju obezbeđuje sa 13%, dok kod nas se procenjuje da je energetski potencijal ovog vida obnovljive energije 2,7 toe ili 30% energetske potrebe Srbije i 63% u odnosu na sve obnovljive izvore energije⁶².

Možemo reći da opština Arandjelovac raspolaže sa značajnim potencijalima za proizvodnju energije putem biomase. Pre svega šumsko zemljište pokriva 25,3% (96,87 km²), a poljoprivredno zemljište obuhvata 66,3% (254,38 km²) (na livade i pašnjake otpada oko 22%) ukupne teritorije arandjelovačke opštine. Međutim, od ukupne površine obradivog zemljišta u brdsko-planinskom delu se nalazi oko 40%, što znači da je proizvodno-ekonomski potencijal mali⁶³. Ovi podaci nam govore da je veliki deo ove teritorije pokriven tлом koje je izvor biomase, ali da potencijal ipak nije veliki. Tome treba dodati i podatke Republičkog zavoda za statistiku za 2010. u kojima se kaže da poljoprivredno stanovništvo u opštini Arandjelovac iznosi 3282 ljudi ili (6,8%), a od toga je zapravo aktivno 2293 ili (4,8%)⁶⁴. Navedeni podaci nam govore da se procentualno mali broj ljudi bavi poljoprivredom, pa je samim tim smanjena mogućnost dobijanja organskih materija koje bi mogle da se iskoriste kao biomasa.

U Prostornom planu opštine Arandjelovac predviđa se korišćenje biomase samo na nivou individualnih domaćinstava, dok izgradnja nekih većih kapaciteta nema ekonomsko, ekološko i energetske opravdanje.

Sa razvojem i pojeftinjenjem tehnologija za proizvodnju biogoriva i sa razvojem velikih stočarskih farmi u opštini, realno je da će se uz sve velike farme graditi postrojenje za proizvodnju bioetana iz otpada sa farme.

⁶¹ Srpska kraljevska asocijacija akademika, naučnika i inovatora (SKAIN), *Zbornik radova „Srpske duhovne i ekološke vrednosti – Knjiga 1*, Kruševac 2012. str. 499 i 500

⁶² Uredba o izmenama i dopunama uredbe o utvrđivanju programa ostvarivanja strategije razvoja energetike Republike Srbije do 2015. godine za period od 2007. do 2012. godine, „Službeni glasnik RS”, br. 17/07 i 73/07, str. 2

⁶³ Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, *Prostorni plan opštine Arandjelovac*, Beograd 2011. str. 5

⁶⁴ Republički zavod za statistiku, *Opštine u Srbiji 2011*, Beograd 2011, str. 92

3.3.2.5. Geotermalni izvori

Geotermalna energija je energija akumulirana u fluidima i stenskim masama u zemljinoj kori i može biti negde lako dostupna jer sama izlazi na površinu u obliku vodene pare ili tople vode, a češće je na većoj ili manjoj dubini pa je teže dospeti do nje, a nekad je i potpuno nedostupna. Ovakav vid energije nastaje usled različitih procesa, a pre svega raspadom radioaktivnih elemenata (kao npr. uran) koji se nalaze u stenama, egzotermnim hemijskim reakcijama, kristalizacijom rastopljenih materijala i trenjem pri kretanju tektonskih masa.⁶⁵

Uz hidroenergiju, geotermalna energija je u svetu najznačajniji vid stvaranja električne energije koja se dobija iz obnovljivih izvora. U Srbiji ovaj vid energije se slabo koristi, a računa se da bi od ukupne količine energije proizvedene od svih obnovljivih izvora energije na geotermalnu otpalo 4%. Da bi se proizvodila struja od geotermalne energije temperatura vode mora biti najmanje 100 °C, dok je u našoj zemlji prosek 47,9 °C. Najtopliji izvori se nalaze u Vrnjačkoj i Jošaničkoj banji (94°C, odnosno 78°C).⁶⁶ Dosadašnja istraživanja su pokazala da je samo u 6 opština kod kojih je registrovan ovaj vid energije temperature vode veća od 60 °C.

Za konveriju geotermalne energije u toplotnu energije korišćenjem savremenih tehnologija, minimalno potrebna temperature vode je 9°C.

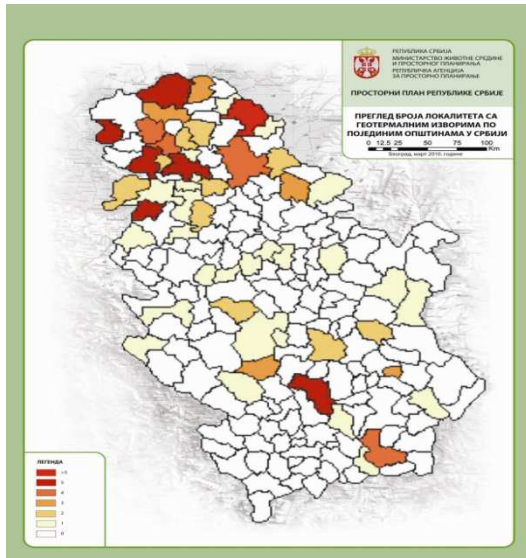
Jedan od 10 granitoidnih masiva u Srbiji je i Bukulja i kao takav ima potencijala za eksploataciju geotermalne energije, a voda koja izvire u opštini Arandjelovac je temperature od 12 do 28 °C.⁶⁷ Kao takva nije pogodna za proizvodnju električne energije, ali se može koristiti za proizvodnju toplotne energije. Za potpuniju analizu možemo pogledati i mapu koja je data na sajtu Republičke agencija za prostorno planiranje, a koja se odnosi na potencijal geotermalne energije u Republici Srbiji:

⁶⁵ <http://www.obnovljiviizvorienegije.rs/geotermalna-energija.html>, od nedelje 5. avgusta 2012.

⁶⁶ M. Maksin, M. Pucar, M. Korać, S. Milijić, *Menadžment prirodnih i kulturnih resursa u turizmu*, Univerzitet Singidunum, Beograd 2009. str. 107

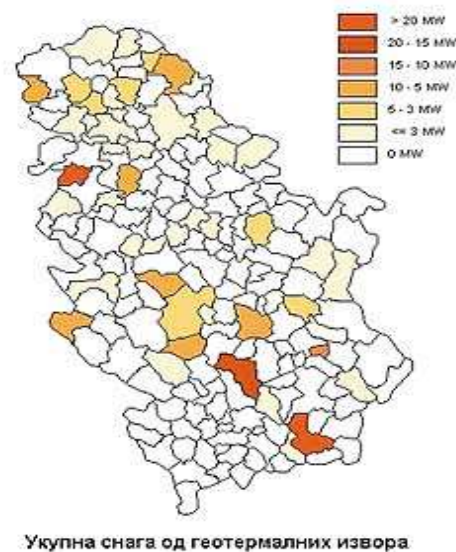
⁶⁷ <http://www.srbija-banje.com/banje/bukovicka-banja>, od nedelje 5. avgusta 2012.

Mapa 5. Pregled broja lokaliteta sa geotermalnim izvorima po pojedinim opštinama u Srbiji

Izvor: Republička agencija za prostorno Planiranje.

Mapa 6. Ukupna snaga geotermalnih izvora u Srbiji u MW po pojedinim opštinama u Srbiji

Izvor: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=460498>,
od nedelje 5. avgusta 2012.

Možemo videti i da mapa 5. i mapa 6. pokazuju da je geotermalni energetska potencijal na teritoriji opštine Arandelovac slab, ali ne i da ne postoji. Na prvoj mapi 5. vidimo da Arandelovac spada u grupu opština sa jednim geotermalnim izvorom, a na mapi 6. možemo videti da se na ovoj teritoriji nalazi geotermalni potencijal manji od 3 MW. Ako uzmemo u obzir i imanentna ograničenja koja donosi ovaj vid korišćenja obnovljivih izvora energije kao što je visoka početna ulaganja, preostaje da zaključimo da arandelovačka opština ima malu mogućnost korišćenja geotermalne energije i da bi najpre mogla da ih iskoristi za grejanje urbanog centra i naselja u rubnoj zoni.

Na kraju ovog dela koji se odnosi na obnovljive izvore energije možemo konstatovati da se isti uopšte ne koriste. Zaključak koji se nameće je da potencijal za korišćenje obnovljive energije nije veliki, ali bi se moglo razmisliti o korišćenju sunčeve energije i biomase pre svega, dok je potencijal za korišćenje energije vetra slab. Jedan geotermalni izvor postoji, ali je njegov potencijal slab, pa se za sada ne koristi kao obnovljivi izvor energije.

3.4. Mogućnosti i prioriteta održivog razvoja turizma opštine Arandelovac

U analizi mogućnosti i prioriteta održivog razvoja turizma opštine Arandelovac opet moramo naznačiti ono što je navedeno u Prostornom planu. U delu koji se odnosi na polazne osnove prostornog uređenja arandelovačke opštine navedeno je da je **osnovna koncepcija** bolja valorizacija geografsko-saobraćajnog položaja opštine Arandelovac u odnosu na regionalne centre Beograd i Kragujevac i stvaranje osovine razvoja Lazarevac-Arandelovac-Topola koja bi pre svega, bila bazirana na razvoju privrednih veza sa susednim opštinama.

Jedan od najbitnijih delova prostornog plana za ovaj rad je onaj koji se odnosi na **prostorni razvoj turizma**. Na početku ovog dela daju se osnovne pretpostavke na kojima će da se bazira razvoja turizma, a to su:

1. povećanje kvaliteta turističke ponude i povećanje smeštajnih kapaciteta,
2. razvoj drugih vidova turizma kao dopuna banjskom,
3. očuvanje i prezentacija kulturnih i prirodnih vrednosti i nasleđa,
4. razvoj drugih delatnosti koje će biti komplementarne sa turizmom.

S obzirom na prirodne i izgrađene turističke potencijale izdvajaju se 4 zone koje predstavljaju specifičnu turističku ponudu:

1. Bukovička Banja i Arandelovac,
2. Brdsko-planinski kompleks Bukulja – Venčac,
3. Južna podgorina (vodoakumulacija Garaši i naselja Bosuta, Gornja Trešnjevica, Jelovik
4. Severna zona (Orašac, Kopljare, Venčane i Ranilović).

Preduslov za razvoj turizma u opštini Arandelovac jeste i izgradnja adekvatne putne infrastrukture, ali i izgradnja i rekonstrukcija smeštajnih kapaciteta (hotela, pansiona, privatnog smeštaja) tako da do 2015. godine taj broj iznosi 3800 ležajeva, a ako se investicije pokažu kao opravdane onda bi taj broj mogao da bude i veći, odnosno 5700⁶⁸. Deo nepokretne imovine “Bukovičke Banje” AD, Arandelovac u restrukturiranju, koji uključuje, pored ostalog, hotele “Staro zdanje” i “Šumadija” i restoran “Arkade”, prodat je na javnoj licitaciji firmi “Amasis” d.o.o. iz Beograda za cenu od 738.800,00

⁶⁸ Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, *Prostorni plan opštine Arandelovac*, Beograd 2011. str. 73

evra⁶⁹. Treba očekivati njihovu rekonstrukciju i uključivanje u turističku ponudu, pa samim tim i povećanje ugostiteljskih kapaciteta u arandelovačkoj opštini.

U spomenutom Prostornom planu opštine Arandelovac u delu koji se odnosi na razvoj turizma, takođe je predviđeno aktiviranje seoskog turizma izgradnjom novih kapaciteta zasnovanih na tradiciji šumadijskih kuća, ograničavanje izgradnje vikendica u zoni banje i izgradnja i revitalizacija manjih hotela, luksuznih vila... Već smo spomenuli da treba očekivati i renoviranje vinskog podruma u selu Banja (Venčačko-vinogradarska zadruga) i stavljanje na raspolaganje turistima objekta sa tradicijom od preko 100 godina, pa bi na ovaj način još jedan značajan turistički resurs samo bio vraćen na turističku mapu Arandelovca, ali i Srbije.

U Strategiji održivog razvoja opštine Arandelovac kao prioritet u turizmu navedeno je da treba raditi na zaštiti planine Bukulje i drugih prirodnih resursa, povećati nivo iskorišćenosti resursa za razvoj ruralnog turizma, unaprediti smeštajne kapacitete kroz povećanje broja ležaja za tri puta u odnosu na postojeće stanje do 2015. godine, unaprediti politiku privlačenja investitora putem skraćivanja vremena odobravanja dozvola i smanjenja taksi i izdataka za pribavljanje dozvola, otvaranje novih informativnih centara, rekonstrukcija izvora Talpara i paviljona Knjaz Miloš, itd⁷⁰.

Novootkrivni ostaci dvorca Pavla Bakića (poslednjeg srpskog despota) na Venčacu mogli bi da postanu značajna turistička atrakcija, a najavljeno je i izgradnja potpuno novog dvorca na toj lokaciji, međutim ta investicija je planirana da se završi do 2025. godine (povodom 500 godina od smrti tog srpskog vladara iz srednjeg veka). Sve to će se upotpuniti postavljanjem turističke signalizacije po ugledu na moderene turističke centre. Možemo još napomenuti da je u Strategiji održivog razvoja opštine Arandelovac kao prioritet u oblasti turizma predviđeno obezbeđivanje uslova za razvoj turističke ponude u oblasti banjskog, seoskog, kongresnog, sportskog i drugih vidova turizma⁷¹. Tome treba dodati i lečilišni i vinski turizam, s obzirom da već imaju dugu tradiciju u ovoj opštini, a pored ovih vidova može se raditi još i na razvoju lovnog i ribolovnog turizmu.

Jedan od najvažnijih elemenata održivog turizma jeste i očuvanje i zaštita turističkih resursa. U Prostornom planu opštine Arandelovac su navedene različite mere

⁶⁹ <http://www.priv.rs/Privatizacija/9526/Prodat+deo+imovine+%E2%80%9EBukovicke+banje,+Arandjelo.shtml>, od ponedeljka 11. septembra 2012. godine

⁷⁰ Regionalna agencija za ekonomski razvoj Šumadije i Pomoravlja, *Strategija održivog razvoja opštine Arandelovac*, Kragujevac 2010. Str. 136

⁷¹ Isto, Str. 136

za očuvanje kulturnih dobara kao što su zabrana prepravljjanja, rušenja ili vršenja bilo kojih intervencija kojim bi se promenila namena kulturnog dobra, njegova zaštita mora da se vrši u skladu sa Zakonom o kulturnim dobrima, zabrana da se kulturna dobra upotrebljavaju u bilo koje svrhe koje nisu u skladu sa njegovom namenom, zabrana izgradnje industrijskih, stočarskih i bilo kojih drugih objekata u zaštićenoj okolini kulturnog dobra koji bi ga mogli ugroziti, zabrana deponovanja otpada, prevođenja vodova visokog napona, seča šuma, unošenja novih vrsta drveća i žbunja u zaštićenu okolinu kulturnih dobara, itd.

U Prostornom planu opštine Arandelovac je navedeno da je prema Prostornom planu Republike Srbije dat prioritet izgradnji pruge Mladenovac – Arandelovac – Topola - Gornji Milanovac – Čačak na kojem se predviđa brzina od 80 km/h. Za potrebe izgradnje pruge rezerviša se koridor Arandelovac – Krćevac u dužini od 5,46 km i širine 400 m. U toku je rekonstrukcija glaven ulice Kneza Mihaila koja pored novog asfalta podrazumeva i kompletnu promenu svih priključaka za struju, vodu, gas i telefon. U prostornom planu je takođe navedeno da će prioritet biti rehabilitacija puta M-4 (državni put I reda), obilaznica oko opštinskog centra (rezerviša se koridor u dužini od 14,4 km i širine od 390 m), rezervisaće se koridor za izgradnju nove deonice puta I reda M-4 od Arandelovca prema Lazarevcu, Lajkovcu i Valjevu u dužini od 10 km itd. Što se tiče državnih puteva II reda prioritet će biti redovno održavanje puteva R-215a, R-202, R-215, R-200 i R-203a i rezervisanje prostora za izgradnju biciklističkih staza u koridorima puteva R-200a, R-215 i R-215a itd. Takođe se predviđa i rekonstrukcija opštinskih puteva, uređenje priključaka na puteve I i II reda, njihovo prilagođavanje za biciklistički saobraćaj, izgradnja novih deonica itd. Jedan od najznačajnijih prioriteta iz oblasti saobraćaja je i pokretanje rada novoizgrađene autobuske stanice koji se očekuje u najskorije vreme.

Što se tiče snabdevanja vodom u Prostornom planu opštine Arandelovac je predviđeno da će se održivo korišćenje i zaštita voda obezbediti u okviru Ibarsko-šumadijskog regionalnog sistema za snabdevanje vodom. Dva rečna sistema predviđena su za korišćenje, zaštitu i uređenje voda:

- 1) Velikomoravski rečni sistem, na istoku i
- 2) Kolubarski rečni sistem, na zapadu.

Prema Vodoprivrednoj osnovi Republike Srbije (VOS), vodosnabdevanje opštine Arandjelovac će se realizovati u dve faze:⁷²

- 1) u prvoj fazi – iz lokalnih izvorišta u slivu reke Kačer (akumulacije), izvorišta podzemnih voda i sa zahvata na reci Kačer;
- 2) u drugoj fazi – povezivanjem na Ibarsko-šumadijski regionalni sistem, koji se oslanja i na izvorišta iz pritoka Ibra – Lopatnice i Studenice.

Svi kapaciteti u turizmu trebalo bi da primene svetska iskustva u pogledu mera štenje potrošnje vode, recirkulacije upotrebljene vode kao tehničke vode, korišćenja kišnice i druge mere zaštite ovog ograničenog resursa u opštini Arandjelovac.

Već smo naveli da će se evakuacija i prečišćavanje komunalnih otpadnih voda realizovati putem gravitacionih separatnih kanalizacionih sistema. Pored toga predviđeno je i da se izvrši obnova i rekonstrukcija postojećeg kanalizacionog sistema, proširenje i rekonstrukcija kanalizacione mreže sa potpunom sanitacijom naselja Vrbica, Banja, Bukovik, Darosava i Progoreoci, kanalisanje i sanitacija naselja Garaši, Jelovik i Bosuta, obnova postojećih sistema za prečišćavanje vode, itd. Turistički kapaciteti će se priključivati na kanalizacione sisteme, ili će morati da razvijaju sopstvene sisteme/postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda.

Ono što smo već konstatovali u ovom radu, a što je navedeno i u Prostornom planu opštine Arandjelovac jeste činjenica da će se sve više insistirati na obnovljivim izvorima energije. Takođe je konstatovano da se ova opština treba koncentrisati na korišćenje biomase i solarne energije jer za tako nešto ima potencijala, dok je hidropotencijal mali, kao i mogućnost korišćenja energije vetra i geotermalne energije. To naravno ne znači da investicije i u te vidove obnovljive energije treba odbaciti. Sve više investitora (naročito iz inostranstva) se pojavljuje koji su spremni da ulažu u kapacitete za dobijanje energije i iz obnovljivih izvora koji nemaju veliki potencijal i/ili su potrebna veća ulaganja da bi tako nešto postalo isplativo. Uprkos tome što je u spomenutim dokumentima navedeno da je hidropotencijal arandjelovačke opštine mali, privatna inicijativa je doprinela da se na polju obnovljivih izvora energije stvari pokrenu sa mrtve tačke izradom projekta za gradnju mini-hidroelektrane na Kubršnici.

⁷² Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, *Prostorni plan opštine Arandjelovac*, Beograd 2011. str. 79 i 80

U Strategiji ruralnog razvoja opštine Arandjelovac neki od najznačajnijih predloga za razvoj i obnovu sela su podrška gazdinstvima koja na pozitivan način i značajno doprinose zaštiti životne sredine, izgradnja ruralne (vodovodne, kanalizacione, putne, elektro i druge mreže) i poljoprivredne infrastrukture (sistemi za navodnjavanje, akumulacije), podrška udruživanju proizvođača u asocijacije i klastere, unapređenje kvaliteta zemljišta, obnova stočnog fonda, razvoj kulturnih i turističkih objekata, obnova poljoprivredne mehanizacije, subvencije za nabavku poljoprivrednih inputa, itd. Ukoliko bi se primenio bar deo od mnogobrojnih mera namenjenih razvoju ruralnog područja opštine Arandjelovac stvorile bi se dodatne mogućnosti za korišćenje obnovljivih izvora energije, pre svega biomase.

Ukoliko bi opština Arandjelovac preduzela korake u realizaciji ovih zacrtanih ciljeva koje je kategorizovala kao prioritetne imala bi mogućnost da ostvari rezultate koji su upravo posledica koncepta održivog razvoja turizma, a to su opšti razvoj opštine uz očuvanje prirodne i kulturne baštine.

4. POLJOPRIVREDA KAO FAKTOR RAZVOJA TURIZMA OPŠTINE ARANĐELOVAC

4.1. Poljoprivreda kao faktor razvoja turizma

Već smo više puta spominjali heterogenost strukture turizma i povezanost te delatnosti sa drugim granama privrede. Uticaj turizma na privredu neke zemlje može biti direktan (ka što su uticaj na društveni proizvod, turističku privredu, na platni bilans, zaposlenost i standard, investicije itd.) i indirektan (uticaj na građevinarstvo, industriju i poljoprivredu)⁷³. Za našu analizu, pre svega, bitan je uticaj turizma na poljoprivredu, odnosno njihova međusobna povezanost.

U cilju ove analize, prvo bi trebalo poći od definicije poljoprivrede, a jedna od njih bi bila: “Poljoprivreda je oblast proizvodnje u kojoj se proizvode, dorađuju ili prerađuju primarni proizvodi biljnog i životinjskog proekla radi zadovoljenja određenih čovekovih potreba”⁷⁴. Ova definicija upućuje na zaključak da poljoprivredu ne možemo posmatrati više samo kao primarnu proizvodnju, već kao složenu delatnost koja se naziva agrobiznis. Celokupan agrobiznis obuhvata tri sektora:⁷⁵

1. dofarmerski sektor (proizvodnja poljoprivredne mehanizacije, đubriva i zaštitnih sredstava);
2. farmerski sektor (poljoprivreda i ribarstvo);
3. postfarmerski sektor (industrija, trgovina, turizam i zanatstvo).

Iz navedenih definicija i podela možemo zaključiti da turizam ima indirektan uticaj na poljoprivredu, ali i da spada u postfarmerski sektor agrobiznisa što znači da je krajnji korisnik poljoprivrednih proizvoda. Poljoprivreda može biti baza za snabdevanje turističkih kapaciteta ili industrije hrane i pića, čiji su krajnji korisnici ugostiteljski kapaciteti.

Jasno je da je značaj turizma za razvoj poljoprivrede (i obrnuto) nemerljiv, ako znamo da su turisti (domaći i strain) potrošači proizvoda koji se dobijaju od poljoprivrede. Tu posebno treba istaći strane turiste, jer je mnogo bolje za bilo koju zemlju ili turističku destinaciju da se proizvodi dobijeni od poljoprivrede realizuju u

⁷³Unković S., Čačić K., Bakić O., *Savremena kretanja na turističkom tržištu*, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd 2002. str. 39, 40 i 56

⁷⁴Vujičić M., Ristić L., *Ekonomika poljoprivrede*, autorsko izdanje, Interprint, Kragujevac, 2006. str. 3

⁷⁵Navedeno delo, str. 4

zemlji nego da se izvoze inostranstvu. Time se na brži način i bez mnogobrojnih troškova koje podrazumeva izvoz (troškovi prevoza robe, carinske barijere, posrednici, administrativni troškovi, organizacija...) dolazi do deviznog priliva i popravljanja spoljnotrgovinskog bilansa.

Kao i turizam i poljoprivreda ima uticaj na zaposlenost, razvoj drugih delova privrede, platni bilans itd, ali za ovu našu analizu od posebnog značaja je njen uticaj na životnu sredinu i održivi razvoj. U prethodnom poglavlju je bilo reči o održivom razvoju turizma i tu je konstatovano da je to nemoguće ukoliko se taj koncept potpuno ne prihvati u svim drugim oblastima privrede. Jedan od najvažnijih ciljeva održivog razvoja je očuvanje životne sredine i racionalno korišćenje ograničenih resursa, a kada smo govorili o održivom turizmu rekli smo da je to privredna delatnost koja ima za cilj zaštitu lokalnih ekosistema (doprinosi unapređenju životne sredine) i očuvanju prirodnih i stvorenih resursa. Na žalost razvoj poljoprivrede često podrazumeva i degradaciju životne sredine, prvo zbog toga što povećanje poljoprivrednih površina se često vrši na uštrb životne sredine, a takođe i intenzivno korišćenje đubriva, pesticida i drugih hemijskih sredstava za povećanje prinosa ili zaštitu poljoprivrednih kultura često veoma štetno utiče na zemljište i vodu pa dolazi do erozije, gubitka vegetacije, zagađenja, smanjenja produktivnog potencijala zemljišta, itd. Samim tim se smanjuju i mogućnosti za razvoj turizma, jer današnji turisti su sve više environmentalistički orjentisani, okrenuti očuvanju čovekove okoline, boravku u nezagađenoj sredini i potrošnji organski proizvedene hrane. Kako je povećanje poljoprivredne proizvodnje nužnost (zbog rasta stanovništva i broja turista), to je u suprotnosti sa tendencijama razvoja održivog turizma. Zbog toga je potrebno naći odgovarajući balans između stalno rastućih potreba za povećanjem poljoprivrednog zemljišta i korišćenja hemijskih sredstava sa jedne strane i očuvanja životne sredine kao osnovnog uslova za razvoj turizma. To se naročito odnosi na ruralni turizam, jer je visoko kvalitetna životna sredina jedan od najznačajnijih faktora za njegov razvoj.

Koliki značaj se danas pridaje očuvanju ruralnih područja možemo videti i iz dokumenta "Perspektive CAP (Zajedničke agrarne politike)" koga još nazivaju i Zelena knjiga (Green paper) koji je donela Evropska komisija, a gde se kaže da se:⁷⁶

⁷⁶ Navedeno delo, str. 96 i 97

1. proizvodni procesi u poljoprivredi koji zagađuju okolinu podvrgnu regulisanju i kontroli, a troškovi otklanjanja posledica prebace na zagađivače, odnosno primeni koncept zagađivač plaća,
2. nagrade proizvođači koji su zaslužni za očuvanje ruralnog ambijenta.

Takođe, možemo navesti da je jedan od ciljeva održivog ruralnog razvoja EU naveden u dokumentima CAP: “razvoj nepoljoprivrednih ruralnih aktivnosti radi povećanja zaposlenosti u ruralnoj ekonomiji sprečavanja depopulacije i jačanja ekonomskih i socijalnih performansi ruralne zajednice”⁷⁷. Na osnovu toga možemo zaključiti da EU predviđa razvoj ruralnog područja ne samo na bazi poljoprivredne proizvodnje, veći i drugih delatnosti u kojima turizam zauzima značajnu ulogu. Po podacima Eurostata za 2009. godinu poljoprivredne površine obuhvataju 41,9% ukupne teritorije EU, 117,7 miliona ljudi ili 24% živi u ruralnim oblastima, od ukupne emisije štetnih gasova na poljoprivredu otpada 9,6%. Na osnovu ovih podataka možemo videti koliki značaj poljoprivrede ima za Evropsku uniju iako je u 2010. godini učešće ove delatnosti u društvenom bruto proizvodu EU iznosilo svega 1,7%⁷⁸. Ako znamo da je aktuelna svetska ekonomska kriza pogodila sve sektore privrede, pa i poljoprivredu, jedna od mogućnosti za obezbeđenje dodatnog prihoda i zaposlenosti jeste i razvoj ruralnog turizma. Uprovo ruralni turizam postaje sve popularniji, naročito u Južnoj i Istočnoj Evropi sa stopom rasta od 25%⁷⁹. Ovaj trend je zapravo prisutan još od 70-ih godina XX veka, kada je usled ekonomske krize poljoprivrede bila značajno pogođena, pa je dodatan prihod morao da se obezbedi putem razvijanja nepoljoprivrednih delatnosti na ruralnom području.

Ako znamo da tradicionalni masovni turizam zasnovan na “moru, suncu i pesku” gubi na značaju, a turizam posebnih interesovanja je u sve većoj ekspanziji onda se na ovaj odnos poljoprivrede i turizma mora obratiti još veća pažnja. U današnje vreme međuzavisnost turizma i poljoprivrede je sve veća, s obzirom da se mnogi vidovi turizma kao što su seoski, gastronomski turizam ili vinski turizam direktno baziraju na proizvodima poljoprivrede. U cilju boljeg razumevanja kategorije gastronomskog turizma možemo videti sledeću definiciju: “Gastronomski turizam može se definisati kao

⁷⁷ Navedeno delo, str. 119

⁷⁸ http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/National_accounts_%E2%80%93_GDP, od četvrtka 18. oktobra 2012.

⁷⁹ *Održivi razvoj banjskih i turističkih naselja u Srbiji*, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije (IAUS), Beograd 2010. str. 128

posećivanje primarnih i sekundarnih proizvođača hrane, festivala hrane, restorana i posebnih mesta u koja se prvenstveno putuje zbog konzumiranja hrane i/ili upoznavanja sa načinom na koji se proizvodi hrana u određenim oblastima”⁸⁰. Naravno, da su hrana i piće uvek neophodni za zadovoljenje turističkih potreba i da se različite kulture delimično mogu upoznati i preko nacionalnih kuhinja, ali kod mnogih oblika turizma (primorski, planinski, ture, kongresni...) to nije suština turističke ponude. U slučaju gastronomskog i vinskog turizma osnov turističke ponude čine hrana i piće koji su direktno proizvedeni od poljoprivrednih proizvoda (kukuruz, mleko, meso, jaja, grožđe, hmelj, ječam, pšenica itd.). Britanska nacionalna asocijacija farmera je navela niz koristi koje društvo ima od razvoja fud i vinskog turizma:⁸¹

1. proizvođači

- uz direktnu prodaju kupcu (bez posrednika) farmeri smanjuju troškove i imaju bolju kontrolu cena i tokova novca,
- imaju direktnu povratnu reakciju (feedback) na proizvode i cene od strane kupaca,
- smanjuju se troškovi pakovanja i transporta,
- imaju sigurno tržište za svoje proizvode,

2. potrošači

- imaju direktan kontakt sa proizvođačima,
- uvek imaju obezbeđene sveže proizvode,
- dobijaju posebna znanja o poreklu i načinu pripreme proizvoda koje konzumiraju,

3. čovekova okolina

- smanjuje se zagađenje, buka i ispuštanje štetnih gasova,
- ohrabruje se proizvodnja organske hrane,
- ohrabruje se diversifikacija farmi.

Još jedan aspekt povezanosti poljoprivrede i turizma smo delimično spomenuli kada smo govorili o mogućnostima korišćenja obnovljivih izvora energije. Poznato je da se mnogobrojne poljoprivredne kulture i njihovi ostaci posle prerade mogu koristiti kao osnov za proizvodnju biomase (žitarice, slama, lišće, delovi voćaka, kukuruz, šećerna

⁸⁰ Hall M., Sharples L., Mitchell R., Macionis N., Cambourne B., *Food tourism around the world*, Butterworth Heinemann, Oxford 2003. str. 10

⁸¹ Navedeno delo, str. 44

repa, šećerna trska, soja, uljana repica, suncokret itd.), kao i industrijski otpad koji nastaje proizvodnjom hrane i pića. Kako je tendencija da se u turizmu sve više koriste obnovljivi izvori energije nema sumnje da će i na ovaj način veza između poljoprivrede i turizma biti produbljena. Takođe, korišćenje obnovljivih izvora energije ima mnogobrojne pozitivne efekte na životnu sredinu kao što su prevencija erozije, manja emisija štetnih materija, zaštita flore i faune itd.⁸², pa se na taj način utiče na zaštitu osnovnih poljoprivrednih resursa (zemlja i životinje) koji su ujedno i baza za razvoj drugih delatnosti kao što je turizam. Naročito je to bitno za razvoj seoskog turizma, jer je njegova osnova zdrava životna sredina.

Generalno se može zaključiti da su turizam i životna sredina češće u konfliktu, a jedna od manifestacija tog odnosa je i rasprodaja kvalitetnog zemljištaza za poljoprivredu u cilju proširenja gradskih turističkih zona, pre svega vikend-naselja⁸³.

4.2. Poljoprivreda kao faktor razvoja turizma opštine Arandjelovac

U Srbiji je takođe prepoznat značaj poljoprivrednog zemljišta i njegovog korišćenja u skladu sa principima održivog razvoja. U Nacionalnoj strategiji održivog korišćenja prirodnih resursa i dobara konstatovano je da je zemljište kao prirodno dobro neobnovljiv resurs i dat je skup ciljeva za njegovo održivo korišćenje (smanjiti trajni gubitak zemljišta na što je moguće najnu meru, smanjiti kiselost i sprečiti eroziju poljoprivrednog zemljišta, izvršiti rekultivaciju postojećih zemljišta, dati podršku organskoj poljoprivrednoj proizvodnji itd)⁸⁴. Udeo poljoprivrednog zemljišta na teritoriji centralne Srbije iznosi 60,2 %, (od toga 83% su obradive površine). Pa ipak, u proteklih 15 godina udeo poljoprivrednog i obradivog zemljišta je smanjen za oko 10 %⁸⁵, što je veliki gubitak s obzirom da poljoprivreda u bruto nacionalnom dohodku učestvuje sa oko 21%, zapošljava više od 10% zaposlenih, a u izvozu učestvuje sa 26%⁸⁶.

Kada govorimo o turizmu i njegovoj vezi sa poljoprivredom u Strategiji razvoja turizma Republike Srbije kao jedna od prednosti koju bi naša država mogla da iskoristi u

⁸² Srpska kraljevska asocijacija akademika, naučnika i inovatora (SKAIN), *Zbornik radova „Srpske duhovne i ekološke vrednosti – Knjiga 1*, Kruševac 2012. str. 500

⁸³ Milenković S, *Međusobni odnos turizma i životne sredine*, Ekonomski fakultet Kragujevac, Kragujevac 2006, str. 55 i 56

⁸⁴ *Nacionalna strategija održivog korišćenja prirodnih resursa i dobara*, "Službenom glasniku RS", br. 33/2012 od 15.4.2012. godine, Str. 91, 92, 93, 94, 95

⁸⁵ *Nacionalna strategija održivog razvoja Republike Srbije*, Službeni glasnik RS", br. 55/05, 71/05-ispravka 101/07 str. 80

⁸⁶ Vlada Republike Srbije, *Strategija razvoja poljoprivrede Srbije*, Beograd 2005. str 10

razvoju ove delatnosti navodi se i nedirnuta prostranstva planina, šume, agrarna područja, vinogradi i lovnoribolovne zone, a u delu koji govori o preduslovima za efikasnu politiku razvoja turizma jedan od ciljeva koji je naveden je i umrežavajne turizma sa drugim sektorima pa u sklopu toga i uspostavljanje posebnog sistema upravljanja prostorom u turizmu i uključivajne robne marke srpskih poljoprivrednih proizvoda⁸⁷.

Opština Arandelovac se opredelila da svoj razvoj baziran na turizmu pre svega. Baza za razvoj te delatnosti je i poljoprivreda koja može da odgovori potrebama turista i da na adekvatan način snabde lokalno tržište neophodnim proizvodima. Da bi smo videli kakve su mogućnosti da poljoprivreda podrži razvoj turizma moramo videti sa kakvim resursima i potencijalima raspolaže.

Kao opština u centralnom delu Srbije sa valovito-prežuljkasto-planinskim terenom, umereno-kontinentalnom klimom i specifičnim pedološkim sastavom zemlje Arandelovac ima predispozicije za razvoj poljoprivrede i to blizu slivova reka Kubršnice, Turije, Misače i Peštana za razvoj ratarstva i stočarstva, a u brdsko planinskim delovima voćarstva i vinogradarstva. Ovde možemo navesti i podatak da nizija čini 35%, a brdsko planinski deo 65% teritorije ove opštine, na poljoprivredno zemljište otpada 66,3% teritorije, na šume otpada 25,3%, a ostalo je izgrađeno i vodno zemljište⁸⁸. Jedan bitan problem koji se javlja u arandelovačkoj opštini je činjenica da je veliki procenat zemljišta zahvaćen procesom degradacije i dehumifikacije pa je proizvodna moć znatno smanjena⁸⁹. Od klimatskih karakteristika koje utiču na poljoprivrednu delatnost treba navesti da opštinu Arandelovac karakteriše anticiklonalni tip vremena (mirno vreme, visoki vazdušni pritisak, smanjena vlažnost). Prosečno ima 94 vedra dana u godini, ali je problem što Arandelovac spada u VI gradobitni razred, što znači da grad pada skoro svake godine, veličine je lešnika, a često je praćen olujom i nevremenom. Leta su umereno topla, a zime umereno hladne. U periodu od maja do novembra temperature je preko 5 °C što pogoduje razvoju poljoprivrednih kultura.

U analizi potencijala poljoprivrede prvo možemo krenuti od sagledavajna površina namenjenih poljoprivrednoj proizvodnji i načinu njihovog korišćenja. U tu svrhu možemo pogledati sledeću tabelu:

⁸⁷ *Strategija razvoja turizma Republike Srbije*, "Službeni glasnik RS", br. 91/2006, str. 6 i 16

⁸⁸ Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, *Prostorni plan opštine Arandelovac*, Beograd 2011. str. 5

⁸⁹ Regionalna agencija za ekonomski razvoj Šumadije i Pomoravlja, *Strategija održivog razvoja opštine Arandelovac*, Kragujevac 2010. str. 22

Tabela 20. Poljoprivredna površina u opštini Arandelovac prema načinu korišćenja u ha

Poljoprivredna površina prema načinu korišćenja u ha									
god.	Ukupno	Žito	Ind. Bilje	Povrće	Krm. bilje	Voćnjaci	Vinogradi	Livade	Pašnjaci
2006	25.867	11.745	150	1.519	2.212	2.701	359	3.584	2.383
2007	25.554	11.765	157	1.477	2.254	2.638	339	3.889	2.109
2008	25.510	12.190	210	1.523	2.392	2.767	316	3.541	2.159
2009	25.510	11.774	130	1.261	2.745	2.757	316	3.610	2.105
2010	25.549	11.720	150	1.296	2.817	2.798	314	3.642	2.161

Izvor: Opštine u Srbiji 2007, 2008, 2009, 2010, 2011. (RZS)

Iz navedene tabele možemo videti da je u posmatranom periodu ukupna poljoprivredna površina imala relativno konstantnu veličinu. Naravno, najveći procenat poljoprivrednih površina otpada na žito koje je do 2008. godine beležilo rast, da bi od tada taj udeo počeo blago da se smanjuje da bi 2010. godine dostigao najmanju površinu u posmatranom periodu od 11.720 ha. Sličan trend je prisutan i kada govorimo o površinama namenjenim za gajenje industrijskog bilja. Poljoprivredne površine namenjene povrtarstvu se smanjuju, što može biti zabrinjavajući podatak, dok kod krmnog bilja imamo blago rastući trend. Površine pod voćnjacima imaju relativno konstantnu veličinu, ali je problem što se zasadi vinograda smanjuju. Livade i pašnjaci obuhvataju relativno iste površine i tu ne možemo reći da je došlo do neke alarmantne promene.

U nastavku naše analize poljoprivrednih potencijala opštine Arandelovac sagledaćemo poljoprivrednu proizvodnju datu po kulturama u periodu od 2006. do 2010. godine da bi uočili trendove kako u ratarstvu, povrtarstvu, tako i u vinogradarstvu i voćarstvu. U sledećoj tabeli dati su podaci o ratarskoj i povrtarskoj proizvodnji u posmatranom periodu:

Tabela 21. Poljoprivredna proizvodnja u opštini Arandelovac po kulturama (u tonama)

Poljoprivredna proizvodnja po kulturama (u tonama) od 2006 - 2010						
god.	Pšenica	Kukuruz	Š. Repa	Suncokret	Pasulj	Krompir
2006	12.550	32.530	-	259	240	8.000
2007	16.919	14.109	-	84	128	3.865
2008	16.485	37.860	-	320	194	7.870
2009	14.975	38.154	-	232	174	4.815
2010	13.160	35.220	-	200	172	5.615

Izvor: Opštine u Srbiji 2007, 2008, 2009, 2010, 2011. (RZS)

Iz tabele br. 21. vidimo da je do 2007. godine proizvodnja pšenice rasla, ali je od tada u konstantnom padu. Proizvodnja kukuruza je relativno konstantna, osim što je u 2007. godini bila na drastično nižem nivou, u svim ostalim godinama posmatranog perioda je imala približno iste rezultate. Šećerna repa se nije gajila na području opštine Arandelovac u posmatranom periodu. Prinos suncokreta je imao jedan značajniji pad 2007. godine, ali je već 2008. zabeležen rekordan rod od 320 tona, da bi posle toga usledio blagi pad u naredne dve godine. Nasuprot tome 2006. je zabeležen dobar prinos pasulja, ali u narednim godinama je usledio pad proizvodnje ove kulture. Sličan trend se beleži i u proizvodnji krompira.

Voćarstvo i vinogradarstvo su imali uvek značajnu ulogu u poljoprivrednoj proizvodnji ovog kraja. Međutim, na osnovu trendova poslednjih godina može se reći da ovaj segment poljoprivredne proizvodnje gubi na značaju. To se može uočiti na osnovu podataka u tabeli br. 22:

Tabela 22. Proizvodnja voća u opštini Arandelovac (u tonama) i br. stabala

Proizvodnja voća u opštini Arandelovac (u tonama) i br. stabala						
god.	Jabuka		Šljiva		Vinogradi	
	br. stabala	t	br. stabala	t	br. st. u 000	t
2006	61.600	1.510	624.000	13.717	1.130	2.736
2007	60.450	1.003	625.500	12.579	1.071	1.384
2008	57.500	1.816	600.500	15.395	938	2.108
2009	55.500	1.836	585.500	14.775	952	2.280
2010	54.500	572	552.600	5.926	965	1.236

Izvor: Opštine u Srbiji 2007, 2008, 2009, 2010, 2011. (RZS)

U analizi voćarstva i vinogradarstva možemo primetiti da se broj stabala jabuka i šljiva smanjuje, ali da se prinos povećava. Izuzetak je 2010. godina kada je prinos bio znatno manji u odnosu na prethodne godine. Što se tiče vinogradarstva, u tabeli br. 22. možemo videti da se broj stabala smanjuje iz godine u godinu, a to je praćeno i smanjenim prinosom i da ova kultura gubi na značaju što je šteta jer je opština Arandelovac bila poznata kao vinogradarski kraj, nalazi se na mapi vinskog puta Srbije i u toj oblasti ima dugu tradiciju. Sigurno da je jedan od razloga za takav trend u vinogradarstvu i činjenica

da je Venčačko-vinogradarska zadruga prestala sa radom i da se trenutno nalazi u fazi restrukturiranja posle privatizacije.

Poslednji segment poljoprivrede, stočarstvo takođe mora biti analiziran kako bi slika o trendovima u ovoj oblasti privrede bila kompletna. Ono što se javlja kao problem za ovu našu analizu je činjenica da je Republički zavod za statistiku prestao da objavljuje podatke o stočnom fondu opština 2007. godine. Za potrebe analize ovog segmenta poljoprivrede pogledaćemo tabelu koja daje podatke o stočnom fondu opštine Arandelovac za period od 2002. do 2007. godine:

Tabela 23. Broj stoke i živine u opštini Arandelovac u periodu od 2002. do 2007.

Broj stoke i živine u opštini Arandelovac				
god.	Goveda	Svinje	Ovce	Živina
2002	5.913	24.013	18.410	72.101
2003	6.506	17.842	26.920	105.804
2004	5.850	16.304	27.003	106.998
2005	5.798	12.974	29.935	106.726
2006	6.072	17.620	32.298	97.343
2007	6.055	15.428	32.356	82.985

Izvor: Strategija održivog razvoja opštine Arandelovac, str. 51

U prethodnoj tabeli vidimo da je broj goveda relativno konstantan u posmatranom periodu, da je broj svinja 2003. godine zabeležio pad, ali je od tada relativno konstantan, sa izuzetkom 2005. godine kada je taj broj bio na minimumu za posmatrani period, broj ovaca konstantno raste, dok je kod živine trend bio rastući do 2005. godine, a onda je usledio blagi pad. Generalno se može zaključiti da, što se tiče stočnog fonda i živine, nema nekih velikih promena u periodu od 2002. do 2007. godine.

S obzirom da rezultati popisa iz 2011. godine još nisu dostupni javnosti, ovde ćemo navesti podatke dobijene na osnovu popisa iz 2002, a koje je Republički zavod za statistiku Srbije koristio kasnije u monogim drugim publikacijama. U delu koji se odnosi na poljoprivredno stanovništvo navodi se da je 2002. godine 3282 ljudi činilo poljoprivredno stanovništvo opštine Arandelovac, a da je od toga aktivno bilo 2293. U analizi poljoprivrenog stanovništva možemo pogađati i sledeću tabelu koja govori o

ukupnoj zaposlenosti u opštini Arandjelovac, kao i o broju ljudi koji se vode kao zaposleni u poljoprivredi u apsolutnom iznosu, kao i u procentima (u odnosu na ukupno zaposlene) za period od 2006. do 2010. godine:

Tabela 24. Zaposlenost u opštini Arandjelovac (ukupna i u poljoprivredi) od 2006. do 2010. god.

Zaposlenost (ukupna i u poljoprivredi)			
god.	Ukupno	Poljoprivreda	
		ukupno	%
2006	9.905	63	0,64
2007	8.579	58	0,68
2008	8.386	73	0,87
2009	7.790	45	0,58
2010	7000*	???	???

Izvor: Opštine u Srbiji 2007, 2008, 2009, 2010, 2011. (RZS)

Možemo zapaziti u prethodnoj tabeli da se u posmatranom periodu broj zaposlenih ljudi u opštini Arandjelovac konstantno smanjivao, i da je takav trend prisutan i u sektoru poljoprivrede. Ono što je zabrinjavajući podatak jeste da se broj ljudi koji se vode kao zaposleni u poljoprivredi smanjuje i u relativnom iznosu, što znači da je broj ljudi zaposlenih u tom sektoru imao veći pad nego u celokupnoj privredi ove opštine. Takođe, treba napomenuti da je Republički zavod za statistiku dao približne i zaokružene cifre za 2010. godinu, pa zbog toga nema podataka koliko je ljudi formalno bilo zaposleno u poljoprivredi, ali se može zaključiti da je opadajući trend nastavljen.

Na teritoriji opštine Arandjelovac ne postoji poljoprivredna stanica, a pomoć poljoprivrednim proizvođačima pruža poljoprivredna stanica u Kragujevcu sa kojom opština ima ugovor. U Arandjelovcu postoji četiri veterinarske stanice i to:⁹⁰

- Javna veterinarska stanica Arandjelovac,
- Dejan – Vet,
- Veterinarska stanica Milovanović,
- Veterinarska stanica Dr Čeda Simić,
- Veterinarska stanica Jakovljević (u Darosavi).

⁹⁰ Regionalna agencija za ekonomski razvoj Šumadije i Pomoravlja, *Strategija održivog razvoja opštine Arandjelovac*, Kragujevac 2010. str. 53

Poljoprivrednici sa teritorije opštine Arandjelovac mogu koristiti i veterinarske stanice koje se nalaze na teritoriji Mladenovca i Ljiga.

Od prerađivačkih kapaciteta sa teritorije arandjelovačke opštine izdvojićemo sledeće:⁹¹

- Klanica Andrić iz Orašca (bavi se preradom mesa),
- AD Navip Banja (bavi se preradom grožđa),
- MPI Pobeda (mlinsko pekarska industrija).

Vinski turizam je oblast koja spaja i preradu grožđa i turizam. Već smo naveli da u opštini Arandjelovac postoje dve vinarije „Vrbica“ i podrum „Grb“. Ove vinarije se bave preradom grožđa i proizvodnjom vina, a ujedno su otvorene i za turiste jer imaju svoje restorane. Vinarija Vrbica čak organizuje i grupne posete vinogradu sa degustacijom vina kao i upoznavanje tehnologije proizvodnje vina što zadovoljava i edukativnu stranu turizma.

Od ostalih institucija koje su na raspolaganju poljoprivrednicima možemo navesti sledeće:

- Zadruga Bosuta čija primarna oblast je voćarstvo,
- Udruženje stočara Arandjelovac,
- Udruženje voćara i vinogradara Arandjelovac i
- Agrarni fond opštine Arandjelovac⁹².

U Prostornom planu opštine Arandjelovac predviđen je veći broj mera za očuvanje i poboljšanje svojstava poljoprivrednog zemljišta:

- zaštititi poljoprivrednog zemljišta od neracionalnog/neplanskog zauzimanja u građevinske, rekreativne i druge nepoljoprivredne svrhe,
- postepenim isključivajnem 531 ha zemlje namenjenih izgrdnji i drugim potrebama razvoja opštinskog centra,
- smanjenje zauzimanja poljoprivrednog zemljišta za potrebe socioekonomskog razvoja,

⁹¹ Isto, str. 53

⁹² Agrarni fond opštine Arandjelovac je nastao 1998. Finansira se iz budžeta opštine, povraćaja kredita i samodoprinosu, a do sada je pružao pomoć poljoprivrednicima tako što je podeljeno više stotina hiljada sadnica, više hiljada ovaca, junica, takođe ovaj fond daje subvencije i to 10.000 po grlu za umatičena goveda, za ovce 2.500, za novonabavljenu kravu 30.000, za mehanizaciju i sadnice voća 30 % od nabavne cene a do 35.000 din po gazdinstvu itd.

- obezbeđenje mogućnosti za zapošljavanje lokalnog stanovništva u slučajevima kada je potrebno zauzimanje poljoprivrednog zemljišta u turističke svrhe,
- pošumljavanje zemljišta najslabijeg proizvodnog potencijala,
- očuvanje zemljišta pogodnog za obradu u višim zonama opštine,
- sprovođenje melioracije, komasacije, arondacije,
- uspostavljanje tesne sprege između razvoja biljne i stočarske proizvodnje,
- racionalno korišćenje lokalnih izvorišta vode,
- sprečavanje negativnog uticaja poljoprivredne proizvodnje kontrolom korišćenja hemijskih sredstava za zaštitu bilja, itd.

Posebna pažnja u prostornom planu je posvećena merama zaštite od erozije (melioracija i podizanje vinograda i voćnjaka u delovima koji su zahvaćeni ekscesivnom erozijom, konturno i grebensato oranje, zabrana mehaničkog oštećenja tla na nestabilnim terenima, na nagnutim terenima neophodno je formirati protiverozivne pojaseve žbunastog, šumskog i travnatog tipa, itd.).⁹³

Takođe možemo ovde spomenuti da se u Strategiji ruralnog razvoja opštine Arandelovac navodi veći broj mera za razvoj ruralnog područja ove opštine, a za ovu našu analizu možemo izdvojiti sledeće:

- iskorišćenje prirodne pogodnosti reljefa i konfiguracije terena za gajenje različitih kultura (voće, žitarice, povrće);
- nabavka mehanizacije za primarnu proizvodnju,
- obnovu stočarskog fonda,
- promociju i zaštitu autohtone sorte sa ovog područja (šljiva, darosavka crvenjača),
- osnivanje otkupnih stanica poljoprivrednih proizvoda,
- podrška gazdinstvima koja doprinose zaštiti životne sredine i proizvode kvalitetne proizvode koristeći dobru poljoprivrednu praksu,
- podsticanje razvoja malih i srednjih preduzeća koja proizvode proizvode sa zaštićenom oznakom porekla, zaštićenom geografskom oznakom i proizvode bazirane na tradicionalnim tehnologijama, itd.

⁹³ Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, *Prostorni plan opštine Arandelovac*, Beograd 2011. str. 28, 29, 30

Što se tiče zadrugarstva u opštini Arandelovac, ono je na vrlo niskom nivou, jer su zadruge posle 1990. godine sa početkom tranzicije propale, što je velika šteta jer su imale veliku tradiciju baš u ovom delu Srbije. To se naročito odnosi na Venčačko-vinogradarsku zadrugu koja je nastala još 1903. godine, ali od 2003. godine zbog sporene privatizacije i neraščišćenih imovinsko-pravnih odnosa još uvek nije u funkciji.

Jedna od mogućnosti razvoja poljoprivrede, koja bi mogla biti od koristi i turizmu jeste proizvodnja organske hrane. Taj potencijal je prepoznat i na nacionalnom i na lokalnom nivou pa je u Strategiji razvoja poljoprivrede Srbije i Strategiji ruralnog razvoja opštine Arandelovac ovaj vid poljoprivredne proizvodnje kategorizovan kao prioritetan zbog postojanja tržišta na kojem bi se mogli plasirati ovako dobijeni proizvodi. Za organsku poljoprivrednu proizvodnju u Strategiji razvoja poljoprivrede Srbije predviđaju se subvencije, pomoć u marketingu i standardizaciji proizvodnje i prerade ovako dobijenih proizvoda.

Na osnovu svega do sada rečengo možemo zaključiti da poljoprivreda ima potencijala za razvoj i da bi kao takva mogla da bude baza za razvoj i drugih delatnosti, a među njima i turizma. Naravno, da bi se to ostvarilo potrebno je primeniti mnogobrojne mere iz raznih strategija, ali i pratiti svetske trendove u ovoj oblasti. Postoje mnogobrojne veze između poljoprivrede i turizma, ali one nisu dovoljno dobro iskorišćene u opštini Arandelovac.

ZAKLJUČAK

Na kraju ovog našeg istraživanja možemo izvesti zaključak da su glavna i pomoćne hipoteze postavljene na početku ovog rada i potvrđene, odnosno da opština Arandelovac zaista raspolaže značajnim turističkim resursima i atrakcijama koji mogu biti osnov za razvoj turizma ove opštine i na osnovu kojih ona može da igra značajniju ulogu na turističkom tržištu Srbije i regiona, da postoji mogućnost za održivi razvoj turizma, ali da se na tom planu nije mnogo do sada uradilo i da poljoprivreda može biti značajan faktor razvoja turizma ove opštine.

Istraživanja koja smo izveli pokazala su da uslovi za razvoj turizma u proteklih nekoliko godina nisu bili dobri, kako na nivou celog sveta, Evrope, tako i na nivou Republike Srbije i opštine Arandelovac. Mnogi faktori koji su uticali na pad turističke delatnosti u svetu, kao što su vanekonomski faktori (cunami, zemljotresi, nuklearna katastrofa u Japanu, pandemije ptičijeg i svinjskog gripa, teroristički napadi...) i ekonomski (svetska ekonomska kriza) više ili manje uticali su i na turističko tržište Srbije i Arandelovca. Ako tome dodamo i specifičnost naše zemlje koja se nalazi u tranziciji i sve slabosti koje je pokazala tokom proteklih godina i decenija, onda to doprinosi konstataciji da su uslovi za bilo koju privrednu aktivnost, pa samim tim i turizam bili prilično obeshrabrujući. Naša zemlja je odavno u krizi i suočava se sa mnogobrojnim problemima na svim poljima i u svim privrednim delatnostima, tako da su spomenuti vanekonomski i ekonomski faktori doprineli da svi ti problemi samo još više dođu do izražaja i postanu očigledniji.

U analizi turističkog prometa u svetu i Evropi videli smo da se u sektoru turizma uočavaju prvi znaci oporavka već u 2010. godini, a takav trend, je u našoj zemlji i opštini Arandelovac usledio tek 2011. godine.

Ono što je najbitnije je da smo u analizi turističkih resursa i atrakcija, kao i osnovnih davalaca turističkih usluga mogli da zaključimo da postoje dobre osnove za razvoj turizma na području opštine Arandelovac, što nije ni čudo s obzirom na tradiciju turizma na ovim prostorima od 200 godina. Takođe, na osnovu te iste analize mogli smo zaključiti da je od 2006. do 2010. godine bio period značajne investicione aktivnosti, kada su izgrađeni i renovirani neki hoteli, moteli, restorani i etno-sela, pa je na osnovu toga već 2011. godne ostvaren značajno bolji rezultat što se tiče broja turista, a može se očekivati i povećanje turističkog prometa u budućnosti.

Na kraju je izvršena celokupna situaciona analiza opštine Arandjelovac kao turističke destinacije gde su preko SWOT, PEST i analize konkurencije uočene mnoge prednosti i nedostaci koji utiču na razvoj turističke delatnosti u ovom delu Srbije. Uočene su brojni faktori koji pozitivno utiču na razvoj ove turističke destinacije, kao što su turistička tradicija, bogatstvo prirodnim turističkim resursima i atrakcijama, dobar geografski položaj u odnosu na važne administrativne centre..., ali i mnogi faktori koji ograničavajuće utiču na razvoj turizma kao što su nedostatak smeštajnih kapaciteta, gubitak tržišta u poslednjih nekoliko godina zbog zatvaranja hotela ili njihovog renoviranja, nedovoljna briga o atrakcijama, jaka investiciona aktivnost konkurenata, velike teškoće za započinjanje novih investicija zbog čega nema stranih ulaganja u ovom sektoru itd.

Opština Arandjelovac je 80-ih godina XX veka igrala mnogo značajniju ulogu na turističkom tržištu Srbije i ondašnje SFR Jugoslavije. Moramo spomenuti podatak da 1985. godine Arandjelovac ugostio 43.077 turista što se smatra zlatnim dobom turizma na ovim prostorima. U analizi turističkog prometa u periodu od 2006. do 2011. vidimo da je broj turista koji su posetili ovu opštinu manji za skoro 10 puta, sa izuzetkom 2011, a da je u posmatranom periodu i na teritoriji čitavog Šumadijskog okruga zabeležen manji broj turista po godini, nego u Arandjelovcu te 1985.

Takođe, zaključak koji se nameće jeste da je saobraćajna infrastruktura slaba tačka opštine Arandjelovac i da se na tom polju mora dosta raditi kako bi se poboljšala dostupnost ove turističke destinacije, kao jedan od najbitnijih faktora za privlačenje potencijalnih turista.

Sledeći zaključak koji možemo izvući jeste da je dosta urađeno na aktiviranju turističkih resursa i atrakcija, ali se javlja problem što su skoro svi locirani u urbanom centru i njeogovoj okolini, dok je ruralno područje zapostavljeno. Ono što je pozitivno je da se kroz razne dokumente, strategije i planove može zaključiti da postoji svest o potrebi zanačajnijeg aktiviranja ruralnog područja u turističke svrhe. Takođe se može konstatovati da je dosta toga urađeno na podizanju atraktivnosti postojećih turističkih potencijala, ali i tu ima još prostora za napredak. Što se tiče prezentacije i interpretacije turističkih atrakcija i resursa može se zaključiti da su tu učinjeni prvi koraci, ali da je ostalo još dosta elemenata koje treba popraviti da bi Arandjelovac sa svojim kulturno-istorijskim nasleđem bio adekvatno predstavljen.

Da bi postao još privlačnija turistička destinacija i ispunio ciljeve održivog razvoja turizma arandelovačka opština moraće da reši nagomilane probleme pre svega u oblasti saobraćaja, vodosnabdevanja, prečišćavanja otpadnih voda, urbanizma, komunalne infrastrukture... Svi navedeni problemi su značajan ograničavajući faktor u nastojanjima ove opštine da privuče što više turista i postane značajniji činilac turističke ponude države i regiona.

Jedan od najvažnijih elemenata održivog razvoja turizma jeste i korišćenje obnovljivih izvora energije. Opština Arandelovac za sada ima vrlo slabe rezultate na tom polju i moraće mnogo više da se potruži da bar iskoristi onaj potencijal koji ima u toj oblasti, a koji smo konstatovali da nije veliki. Već smo rekli da svoj fokus treba da usmeri na korišćenje, pre svega, biomase i sunčeve energije, ali i da razmotri mogućnost korišćenja ostalih vidova obnovljive energije.

Na osnovu svega ovoga što je do sada rečeno izvedeni su prioriteti u oblasti turizma, kao i drugim oblastima koji moraju biti u centru pažnje donosilaca odluka u opštini Arandelovac kao bi se ostvarili ciljevi održivog razvoja turizma, koji će na kraju doprineti poboljšanju zadovoljenja potreba kako turista, tako i domaćeg stanovništva, ekonomskom prosperitetu, a sve to uz očuvanje turističkih resursa i atrakcija, ekosistema, kulturnog identiteta lokalne zajednice itd. Samo na taj način ostaviće se mogućnost izbora sadašnjim i budućim generacijama. S obzirom na to da smo već konstatovali da razvoj turizma sa sobom nosi i delimičnu degradaciju prostora i životne sredine turističke destinacije, od velike je važnosti prihvatiti onaj koncept razvoja ovog dela privrede koji podrazumeva svođenje takvih efekata na najmanju moguću meru i doprinosi očuvanju turističkih atrakcija, kao i identiteta lokalne zajednice.

Kao poslednji zaključak možemo izdvojiti činjenicu da poljoprivreda arandelovačke opštine može biti značajan faktor razvoja turizma i obratno, s obzirom na komplementarnost ove dve delotnosti. Naravno, i u oblasti poljoprivrede postoje mnogi problem koji se moraju rešiti da bi ova delatnost bila preduslov za razvoj drugih segmenata privrede, kao što je turizam.

Upravo ova analiza može da posluži da ključni stejkholderi koji su zainteresovani za razvoj turizma u Arandelovcu imaju jasnu sliku u kom pravcu treba delovati i koje prednosti treba iskoristiti, a koje slabosti otkloniti da bi ova opština ponovo beležila rezultate u sektoru turizma kao iz sredine 80-ih XX veka, a kasnije da proba i da ih prevaziđe.

Iako smo konstatovali da opština Arandelovac raspolaže značajnim turističkim resursima i atrakcijama, to nije dovoljno jer u vremenu kao što je danas koje karakteriše turbulentno okruženje i stalne promene, pre svega na tehnološkom planu, ali i ekonomskom i političkom, moraju se pratiti nove tendencije i povećati adaptibilnost. Konkurencija stalno gleda da preuzme što je veći mogući deo tržišta. Da bi opština Arandelovac kao turistička destinacija imala odgovor mora konstantno da primenjuje savremene strategije upravljanja turističkom destinacijom, poboljšati saradnju ključnih stejkholdera i primeniti strategiju održivog razvoja, s obzirom na sve promene i faktore koje smo spomenuli.

Literatura

1. Bakić Ognjen, *Marketing u turizmu*, Univerzitet Singidunum, Beograd 2010.
2. Brošura „Svet keramike“, izdanje Turističke organizacije Aranđelovac, 2007.
3. Čerović R. Slobodan, *Menadžment u turizmu*, Prirodno-matematički fakultet – departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad 2003.
4. Hall Michael, Sharples Liz, Mitchell Richard, Macionis Niki, Cambourne Brock, *Food tourism around the world*, Butterworth Heinemann, Oxford 2003.
5. Horwath consulting Zagreb, Ekonomski fakultet Beograd, *Strategija turizma Republike Srbije*, Ministarstvo trgovine, turizma i usluga, Beograd 2006.
6. Hosting d.o.o., *Strategija razvoja turizma u opštini Aranđelovac*, Opština Aranđelovac, 2007.
7. Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, *Prostorni plan opštine Aranđelovac*, Beograd 2011.
8. Maksin Marija, Pucar Mila, Korać Miomir, Milijić Saša, *Menadžment prirodnih i kulturnih resursa u turizmu*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2009.
9. Maksin Mićić Marija, *Turizam i prostor*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2012.
10. Milenković Svetislav, *Međusobni odnos turizma i životne sredine*, Ekonomski fakultet Kragujevac, Kragujevac 2006,
11. Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije, *Studija energetskeg potencijala Srbije za korišćenje sunčevog zračenja i energije vetra*, Beograd 2004.
12. Ministarstvo rudarstva i energetike Vlade Republike Srbije, *Strategija razvoja energetike Republike Srbije do 2015. godine*, Beograd 2004.
13. *Nacionalna strategija održivog korišćenja prirodnih resursa i dobara*, "Službenom glasniku RS", br. 33/2012 od 15.4.2012.
14. *Nacionalna strategija održivog razvoja Republike Srbije*, Službeni glasnik RS", br. 55/05, 71/05-ispravka 101/07
15. *Održivi razvoj banjskih i turističkih naselja u Srbiji*, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije (IAUS), Beograd 2010.
16. *Opštine u Srbiji 2011*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2011,
17. Pečujlić Miroslav, Milić Vladimir, *Metodologija društvenih nauka*, Vizartis, Beograd 2003.

18. Popesku Jovan, *Menadžment turističke destinacije*, Univerzitet Singidunum, Beograd 2011.
19. Regionalna agencija za ekonomski razvoj Šumadije i Pomoravlja, *Strategija održivog razvoja opštine Aranđelovac*, Kragujevac 2010.
20. Regionalna agencija za ekonomski razvoj Šumadije i Pomoravlja, *Strategija održivog razvoja Šumadije i Pomoravlja 2011 - 2021*, Kragujevac 2011. godina
21. Republički zavod za statistiku, *Statistički kalendar republike Srbije 2012*. Beograd 2012.
22. Spasić Radomir, *Bukovička Banja – prošlost, sadašnjost, budućnost*, Centar za kulturu i obrazovanje – Aranđelovac, maj 2011.
23. Spasić Vesna, *Menadžment turističkih agencija i organizatora putovanja*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2010.
24. Srpska kraljevska asocijacija akademika, naučnika i inovatora (SKAIN), *Zbornik radova „Srpske duhovne i ekološke vrednosti – Knjiga 1*, Kruševac 2012.
25. Udruženje građana “Baština i budućnost – Aranđelovac 1859”, *Šumadijski „ćira“ (Pruga Mladenovac – Aranđelovac 1904. – 2004.)*, Aranđelovac 2004.
26. Unković Slobodan, Čačić Krunoslav, Bakić Ognjen, *Savremena kretanja na turističkom tržištu*, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd 2002.
27. Unković Slobodan, Zečević Slobodan, *Ekonomika turizma*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd 2005.
28. Vlada Republike Srbije, *Strategija razvoja poljoprivrede Srbije*, Beograd 2005.
29. Vlada Republike Srbije, *Strategija razvoja turizma Republike Srbije*, Beograd 2006.
30. Vujičić Milica, Ristić Lela, *Ekonomika poljoprivrede*, autorsko izdanje, Interprint, Kragujevac, 2006.
31. World Economic Forum, *The Global Competitiveness Report 2011 – 2012*, Ženeva – Švajcarska 2011. godine
32. World Economic Forum, *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2011*, Ženeva – Švajcarska 2011. godine
33. *Zakon o energetici*, Sl. glasnik RS", br. 57/2011
34. Zavod za proučavanje sela, *Strategija ruralnog razvoja opštine Aranđelovac*, Beograd 2009.

Sajtovi:

35. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>
36. <http://gdeinvestirati.com>
37. <http://mataruskabanja.org/>
38. <http://mhe.mre.gov.rs/Katastar%20MHE/>
39. <http://serbia-energy.com/sr/>
40. <http://turistickeagencije.cu.rs>
41. <http://unwto.org/>
42. <http://vinarijavrbica.rs>
43. <http://wavemagazine.net>
44. <http://www.a-hotel-izvor.com/>
45. <http://www.arandjelovac.publikacija.rs>
46. <http://www.arandjelovac.rs>
47. <http://www.arandjelovaonline.com>
48. <http://www.bukovickabanja.rs/>
49. <http://www.ekoplan.gov.rs>
50. <http://www.etoa.org/>
51. <http://www.euractiv.rs>
52. <http://www.hotelkruna.com>
53. <http://www.mataruskabanja.net/>
54. <http://www.mbbanje.com>
55. <http://www.niskabanja.org/>
56. <http://www.obnovljiviizvorienergije.rs>
57. <http://www.priv.rs/>
58. <http://www.radonnb.co.rs>
59. <http://www.redasp.rs/>
60. <http://www.restoran-aleksandar.rs>
61. <http://www.rujnazora.magic-web.eu/>
62. <http://www.seea.gov.rs>
63. <http://www.sokobanja.com>
64. <http://www.srbija.gov.rs>
65. <http://www.srbija.travel/>

- 66. <http://www.srbija-banje.com>
- 67. <http://www.turizam.merr.gov.rs>
- 68. <http://www.vrnjackabanja.co.rs>
- 69. <http://www.vrnjacka-banja.com>
- 70. <http://www.wellness-spa.rs/turizam-srbija/>